

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK PROGRAMI
TEZSİZ YÜKSEK LİSANS DÖNEM PROJESİ

DİNDARLIĞIN İNSAN PSİKOLOJİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Mustafa CAN

DENİZLİ, 2024

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK PROGRAMI
TEZSİZ YÜKSEK LİSANS DÖNEM PROJESİ

DİNDARLIĞIN İNSAN PSİKOLOJİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Mustafa CAN

Danışman

Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK TEZSİZ YÜKSEK LİSANS
PROGRAMI

DİNDARLIĞIN İNSAN PSİKOLOJİSİ ÜZERİNDEKİ
ETKİSİ

TEZSİZ YÜKSEK LİSANS DÖNEM PROJESİ

Mustafa CAN

Proje Danışmanı: Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA

Enstitü Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri
Tezsiz Yüksek Lisans Programı: Manevi Destek ve Rehberlik

MUSTAFA CAN tarafından hazırlanan “**DİNDARLIĞIN İNSAN PSİKOLOJİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**” adlı tezsiz yüksek lisans dönem projesi danışmanlığında hazırlanmış olup Tarih girmek için burayı tıklattığınız tarihte son kontrolü yapılarak Pamukkale Üniversitesi İslam İlimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Manevi Destek ve Rehberlik tezsiz yüksek lisans dönem projesi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Danışman
Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nuntarih ve sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü

BEYAN

Bu projenin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Mustafa CAN

ÖNSÖZ

Dindarlığın, insan psikolojisi üzerindeki etkisini incelemek amacıyla gerçekleştirilmiş olan bu araştırma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm araştırmanın giriş bölümüdür. Bu bölümde araştırma ile ilgili genel bilgilere yer verilmektedir. İkinci bölüm ise araştırmanın literatür bölümüdür. Bu bölümde ise araştırmanın konusunu meydana getiren din ve dindarlık kavramları ile insan psikolojisi arasında bulunan ilişki ele alınmaktadır. Bu bölümde din ve dindarlık kavramları, dindarlığın boyutları ve dindarlığın insan psikolojisi üzerindeki etkisi detaylı bir şekilde incelenmiştir. Son olarak araştırmanın üçüncü bölümünde ise araştırmanın sonuç kısmı yer almaktadır. Sonuç kısmında ise dindarlığın insan sağlığı üzerindeki etkisi detaylı bir şekilde analiz edilerek yorumlanmaktadır.

Bilgi ve becerileri ile bize ışık tutan değerli danışman hocam Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA'ya teşekkürlerimi borç bilirim.

Mustafa CAN

Denizli – 2024

ÖZET

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Tezsiz Yüksek Lisans Proje Özeti

Projenin Başlığı: Dindarlığın İnsan Psikolojisi Üzerindeki Etkisi	
Projeyi Hazırlayan: Mustafa CAN	Danışmanı: Doç. Dr. Gencal ŞENYAYLA
Kabul Tarihi:	Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 52
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri	Programı: Manevi Destek ve Rehberlik
<p>Bu araştırmada, dindarlığın insan psikolojisi üzerindeki etkisini incelemek amaç olarak belirlenmiştir. Belirlenmiş olan bu amaç doğrultusunda, konu ile ilgili literatür içerisinde yer alan daha öncesinde gerçekleştirilmiş olan çalışma ve araştırmalara göz atılmıştır. Gerçekleştirilmiş olan literatür taraması sonucunda konuyla bağlantılı olan bilgi ve başlıklara araştırma içerisinde yer verilmiştir. Araştırma sonucunda, dindarlık ile insan psikolojisi arasında olumlu yönde ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Araştırmanın sonuç bölümünde elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Ayrıca bu araştırma, dindarlığın insan psikolojisi üzerindeki pozitif ve negatif yönlü etkilerin tespit edilmesi, ilgili literatür içerisinde dindarlık ve insan sağlığı konularının birlikte ele alındığı araştırma ve çalışma sayılarının az olmasından kaynaklı literatüre katkıda bulunulması ve gelecekte yapılacak olan çalışma ve araştırmalara örnek teşkil etmesi açısından önem arz etmektedir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Din, Dindarlık, İnsan Psikolojisi, Ruh Sağlığı.	

ABSTRACT

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences

Abstract of Master Thesis

Title of the Project: The Effect of Religiosity on Human Psychology	
Author: Mustafa CAN	Supervisor: Associate prof. Dr. Gencal ŞENYAYLA
Date:	Nu. of pages: vi (pre text) + 52
Department: Philosophy and Religious Studies	Subfield: Spiritual Support and Guidance
<p>In this research, the aim is to examine the effect of religiosity on human psychology. In line with this determined purpose, previous studies and researches included in the literature on the subject have been reviewed. As a result of the literature review conducted, information and titles related to the subject were included in the research. As a result of the research, it has been found that there are positive relationships between religiosity and human psychology Decently. The findings obtained in the conclusion section of the research are given. In addition, this research is important in terms of determining the positive and negative effects of religiosity on human psychology, contributing to the literature due to the low number of studies and studies in which religiosity and human health issues are discussed together in the relevant literature, and setting an example for future studies and research.</p>	
Keywords: Religion, Religiosity, Human Psychology, Mental Health.	

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	vi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM (DİN VE DİNDARLIK KAVRAMLARI)

1.1. Din Kavramı	4
1.2. Dindarlık Kavramı ve Dindarlığın Boyutları	6
1.2.1. Allport'a Göre Dindarlığın Boyutları	6
1.2.2. Glock'a Göre Dindarlığın Boyutları	8
1.3. Dindarlığın Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet İlişkisi	10
1.4. Dindarlık ve Yaş İlişkisi	14
1.4.1. Ergenlik Dönemi	14
1.4.2. Yetişkinlik Dönemi	16
1.5. Dindarlık ve Eğitim Düzeyi İlişkisi	18
1.6. Dindarlık ve Sosyo-Ekonomik Düzey İlişkisi.....	19

İKİNCİ BÖLÜM (DİNDARLIĞIN İNSAN PSİKOLOJİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ)

2.1. Dindarlığın İnsan Psikolojisi Üzerindeki Etkisi.....	25
2.1.1. Dindarlık ve Mutluluk	29
2.1.2. Dindarlık ve Özsaygı	33
2.1.3. Dindarlık ve Kaygı	34
2.1.4. Dindarlık ve Umut	35
2.1.5. Dindarlık ve İyimserlik.....	37
2.2. Dindarlık ve Ruh Sağlığı Arasındaki Olumlu İlişki	38
2.3. İlgili Araştırmalar	42
SONUÇ	46
KAYNAKÇA.....	48

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

ABD : Amerika Birleşik Devletleri

MS : Milattan Sonra

vd. : ve diğerleri

GİRİŞ

Dindarlığın psikoloji üzerindeki etkisinin incelendiği bu araştırmanın ilk bölümünde din kavramı ve dindarlığın boyutlar detaylıca açıklanmıştır. Daha sonrasında ise dindarlığın cinsiyet ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişki detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ardından dindarlık ve yaş arasında olan ilişki, ergenlik ve yetişkinlik dönemi olacak şekilde 2 alt başlıkta incelenmiştir. Daha sonrasında ise sırasıyla dindarlık ve sosyo-ekonomik düzey ilişkisi, dindarlığın insan sağlığı üzerindeki etkisi ve alt başlıkları, dindarlık ve ruh sağlığı arasındaki olumlu ilişki ve son olarak ilgili araştırmalar bölümüyle araştırmanın literatür kısmı tamamlanmaktadır.

İnsanlar, başlangıçtan bu zamana kadar hem kendilerini hem de içerisinde yer aldıkları alemi keşfetmeye ilişkin girişimler gerçekleştirmişlerdir. İnsanları diğer canlı varlıklardan ayıran akıl, onları devamlı olarak bir şeyleri öğrenmeye, sorgulamaya ve araştırmaya yönlendirmiştir. İnsanların manevi ve maddi iki boyutunun bulunması, maddi alemi keşfederken manevi boyutunu da keşfetmesine zemin hazırlamıştır. İnsanlar, çevrelerinde olan biten şeyleri gözlemleyip sorun ve problemlerine yanıt aramışlardır. Söz konusu arayışlar varoluşsal problemleri de yanında getirmiştir. “Ben kimim?”, “Neden yaratıldım?”, “Varlığımın kaynağı nedir?”, “Hayatın bir anlamı var mıdır, var ise nedir?” benzeri soruların yanıtı tarihin tüm dönemlerinde aranmıştır.¹

Yaşamın anlamını sorgulamakta ve anlam arayışına girmekte olan insanoğlu için yaşamı anlamlı hale getirmede rol üstlenen birçok faktör bulunmaktadır. Bahsedilen faktörlerin en önemlileri arasında dini inançlar yer almaktadır. Bilhassa dini inançların insanlara bazı sorumluluk ve görevler yükleyerek onlara bazı amaç ve misyonlar sunması, insanların hayatlarını ve varoluşlarını anlamlandırabilmeleri bakımından fazlasıyla önem taşımaktadır.²

İnsanlık tarihinde dinler hep var olmuştur. İnsan ve din kavramları literal manada biri olmadan diğeri anlam ve yaşam bulamayan iki önemli fenomen olarak kabul edilmektedir. İnsanoğlu bir manada tüm açılardan din fenomeniyle pozitif ve negatif

1 Emrullah Yüksel, “Din Fenomeni”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2012), 105.

2 Yüksel, *Din Fenomeni*, 105.

yönlü ilişkili olmak zorunda kalırken dinlerse varlık sahnesinde anlam bulmak amacıyla insan fenomenine gereksinim duymaktadır.³

Dinin insanlar adına genellikle sığınacak bir liman ve anlam kapısı konumunda yer aldığı belirtilmektedir. Bertrand Russell, din fenomeninin işlevini psikolojik açıdan gözler önüne sunan şu tanımlamaya gerçekleştirmiştir; “*din, sakin bir şekilde düşünüldüğünde, dehşete düşüren bir sahra olan bu dünyada teselli aramanın bir sonucudur*”.⁴ Fakat bu tanıma karşıt olan kişiler bu tanımlamayı kabul etmemektedirler.

Din ve insan arasında bulunan ilişki kapsamında sorumluluk olgusu fazlasıyla önem arz eden bir konumda yer almaktadır. Sorumluluk, bilhassa dinlerin kökünde mevcut dinamikler arasında yer almaktadır. Bahsedilen durum dini yönelime meyilli olan kişilerin yükümlülük ve sorumluluklarını gerçekleştirdikleri durumda ölümden sonra yaşantılarında cezalardan uzak mükafata yakın olacaklarını belirten mükafat ve ceza olguları arasında bulunan zıtlık durumunu net bir hale getiren bir kavram olarak kabul edilmektedir. Bunun haricinde sorumluluk sahibi olan insanoğlu, ünsiyet kuran bir varlık şeklinde adapte olmaya ilişkin davranış ve tutumları tercih etmektedir.

Din ve insan arasında bulunan ilişkide eşik kavram olarak belirtilecek olan sorumluluk, çok boyutlu bir yapıdadır. Sorumluluk, dinler kapsamında ne kadar öncelikle aşkın olarak kabul edilen varlığa ilişkin yükümlülük ve sorumlulukları belirtse de bütün dinlerin ana amaçları arasında yer alan kişisel ve sosyal gelişim ve toplumsal düzenin sağlanabilmesi kapsamında kişisel ve sosyal sorumluluğu da belirtmektedir. Bireylerin hem sosyal hem de kişisel manada sorumluluk sahibi olmaları, toplumsal düzenin sağlıklı bir şekilde işlemesi açısından da fazlasıyla önemlidir.⁵

Dindarlık kavramıysa, izafi bir kavram olarak nitelendirilmekte ve dinle dini davranış tanımlarıyla birlikte ele alınmaktadır. Bununla beraber din kavramıyla dini davranış ve tutumların tanımında yaşanan çeşitlilik ve bu çeşitlilikten kaynaklı olan belirsizlik durumları, çoğunlukla dindarlık kavramı için de geçerli sayılmaktadır. Söz

3 Yüksel, *Din Fenomeni*, 106.

4 James L. Cox- Fuat Aydın, *Kutsalı İfade Etmek: Din Fenomenolojisine Giriş (Teori, Metot ve Uygulama)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 25.

5 Yüksel, *Din Fenomeni*, 106.

konusu tanımlamalar, yalnızca dinin özüne ve dini algılayan kişiye göre değil, ayrıca dini yorumlayan kişinin perspektifine göre de farklılıklar içerebilmektedir.⁶

Bu araştırmada, dindarlığın insan psikolojisi üzerindeki etkisini incelemek amaç olarak belirlenmiştir. Belirlenmiş olan bu amaç doğrultusunda, konu ile ilgili literatür içerisinde yer alan daha öncesinde gerçekleştirilmiş olan çalışma ve araştırmalara göz atılmıştır. Gerçekleştirilmiş olan literatür taraması sonucunda konuyla bağlantılı olan bilgi ve başlıklara araştırma içerisinde yer verilmiştir.

Bu araştırma, dindarlığın insan psikolojisi üzerindeki pozitif ve negatif yönlü etkilerin tespit edilmesi, ilgili literatür içerisinde dindarlık ve insan sağlığı konularının birlikte ele alındığı araştırma ve çalışma sayılarının az olmasından kaynaklı literatüre katkıda bulunulması ve gelecekte yapılacak olan çalışma ve araştırmalara örnek teşkil etmesi açısından önem arz etmektedir.

⁶ Abdurrahman Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2 (2009), 2.

BİRİNCİ BÖLÜM (DİN VE DİNDARLIK KAVRAMLARI)

1.1. Din Kavramı

Din kavramı, insanlığın varoluşundan bu zamana dek varolmuş evrensel bir fenomen olarak kabul edilmektedir. Din fenomeninin insanlar üstündeki etkisi tüm dönemlerde oldukça kuvvetli olmuş, günümüz çağında da manasını yitirmeden varlığını güçlü bir biçimde hissettirmektedir. İnsanlar, maddi manada ne kadar mesafe kat etmiş olursa olsun tarihin hiçbir devrinde dinsiz yaşamamış ve din fenomeninin yerini hiçbir fenomen doldurmayı başaramamıştır.⁷

Oldukça uzun bir tarihi geçmişi olan din fenomeninin, ifade ediliş şekli de kültür ve dinlere göre farklılıklar içermektedir. Hristiyan Batı Dünyasında din, Latince “*religio*” sözcüğünden türemiş olan “*religion*” kelimesine karşılık gelmektedir.⁸ Arapçada ise “*deyn*” kökünden türemiş olan dinin İslami kaynaklarda yer alan anlamları genellikle mezhep, millet, şeriat, kanun, yol, adet, ibadet, üstün gelme, hesap, hüküm, mükafat ve ceza şeklindedir. Tüm dini kültürlerin din fenomenini ifade ediş şekilleri farklılık göstermekle beraber dini tanımlamak amacıyla belirlemiş oldukları kelimelerin manalarının ortak noktasının kulluk, bağ, adet, inanç ve yol olduğu söylenebilmektedir.⁹

Din fenomeninin gerek sosyal bilimlerde gerek felsefede gerekse ilahiyatta pek çok tanımlaması gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilmiş olan tanımlamaların tümü, dini farklı boyutlarda ifade etmektedir. Dinin tek bir boyuttan meydana gelmemesi onun bütüncül ve tam olarak açıklanmasını zorlaştırmaktadır. Yaparel, din kavramının tanımlamayı zorlu hale getiren 3 faktörden bahsederek bahsedilen unsurların tümünün farklı düzeylerde de olsa din kavramını tanımlama işlemini etkilemekte olduğunu savunmuştur. Bahsedilen faktörler şu şekilde sıralanabilmektedir; Dini tanımlayan bireyin kişiliği, dinin mahiyeti ve tarifin gerçekleştirilmiş olduğu derin koşulları ya da o devirde baskın olan temayüller.¹⁰

7 Yüksel, *Din Fenomeni*, 107.

8 Sezai Korkmaz, “Din Psikolojisinde Değerler ve Erol Güngör’ün Değerler Hakkındaki Görüşleri”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2014), 179.

9 Tümer Günay, “Din”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/313-314.

10 Recep Yaparel, “Dinin Tarifi Mümkün Mü?”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1987), 405.

Leuba dine yönelik gerçekleştirilmiş olan tanımları birleştirerek 3 farklı başlıkta toplamıştır. Bahsedilen başlıklar din kavramını, ameli bakış açısı, hisse yönü ağırlık veren bakış açısı ve akla önem veren bakış açısıyla değerlendiren tanımlamalardan meydana gelmektedir. Dine yönelik tanımlar yapan kişiler arasında yer alan Martineau'ya göre din, dünyayı idare etmekte olan iradeyi ve ilahi akla imanı anlamak şeklinde tanımlanmaktadır. Friedrich Schleiermacher'e göreyse din, düşünce ve faaliyet hayatıyla ilişkisi bulunan duygularda kaynağını bulmaktadır. James Frazer'a göre din insanların hayatlarını idare ve kontrol ettiği düşünülen güçlerin yatıştırılması ya da gönüllerinin alınması şeklinde ifade edilmektedir. William James'e göreyse dini yaşam, varlığına inanılmakta olan ve görülmeyen nizam ve bahsedilen nizama intibak etmenin en büyük hayır olduğuna yönelik inançtan kaynaklanmaktadır.¹¹

Antropolog Geertz'in din tanımlaması, din fenomeninin statüsünü açık bir şekilde gözler önüne sunması açısından önemli olarak kabul edilmektedir. Geertz din kavramını, "*Din, varoluş konusunda genel mahiyette kavramlar dile getiren ve insanlarda güçlü, derin ve kalıcı motivasyonlar ve ruhi eğilimler uyandıracak tarzda etkide bulunan bir semboller sistemidir*" olarak ifade etmektedir.¹² İslam bilginlerinin din ile alakalı tanımlarına göreyse din, akla sahip olan kişilerin özgür tercih ve seçimleri ile kabul ederek benimsemiş oldukları ve onları hayırlı olana ve iyiye sevk eden ilahi bir kavram şeklinde ifade edilmektedir.¹³ Tolstoy ise din kavramını, bireyin kainat ile ya da onun müsebbibi ve kaynağıyla kurulmakta olan ilişki şeklinde açıklamıştır.¹⁴

Din, insanların kutsal ile ilişkisini sağlaması yönü ile tarih boyunca hem toplum hem de insanoğlu nezdinde önem ve değerini sürekli muhafaza etmiştir. Sosyal bilimlerde de din kavramının ortak bir tanımlaması gerçekleştirilememiştir. Din, sürekli farklı yönleri ile değerlendirilmiştir. Sosyolog ve antropologlar din kavramını insanın dışında grup kapsamında değerlendirirken psikologlar din kavramının insanlar tarafınca nasıl algılandığı ve din kavramının insan üstündeki psikolojik faydalarını değerlendirmişlerdir. Örnek olarak James, din kavramını kurumsal ve kişisel olacak şekilde ele alıp kişisel din üstünde yoğunlaşırken, din kavramının teselli edici boyutunu vurgulayan Freud'a göre

¹¹ Yaparel, "Dinin Tarifi Mümkün Mü?", 409-412.

¹² Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 69.

¹³ Yüksel, "*Din Fenomeni*", 83.

¹⁴ Lev N. Tolstoy, *Din Nedir*, çev. Murat Çiftkaya (İstanbul: Furkan Yayınları, 1995), 82.

din, yanılsamadan ibaret olmaktadır. Carl Jung ise, insanların dini tercih etme konusunda iradelerinin olmayacağını dile getirerek dini kabullenmeyi kadere bağlamaktadır. Abraham Maslow ve Frankl ise din kavramının insan doğasına uygunluğunu vurgulamışlardır.¹⁵ Fromm ise din kavramını “*bir grubun bireyleri tarafından kabul edilen ve paylaşılan bir davranış ve düşünce sistemi*” olarak tanımlamıştır.¹⁶

1.2. Dindarlık Kavramı ve Dindarlığın Boyutları

Din sözcüğünden türemiş olan dindar kelimesi, mütebedeyin kelimesi ile eş anlamda olarak sözlük içerisinde özetle inancını içselleştirerek dini gereklilikleri davranış ve tutumlarına yansıtmakta olan kişi şeklinde açıklanmaktadır.¹⁷ Kayıklık din kavramını kutsal olarak kabullenen öğretisi; dindarlığıysa bahsedilen öğretinin insan yaşamında vücut bulmuş ve canlanmış hali şeklinde ifade etmektedir.¹⁸

Din, insanoğlunun hayatını şekillendirmekte olan ilkeler sistemiyken dindarlık bahsedilen ilkelerin kişisel ve toplumsal hayata aktarılmış hali olarak tanımlanmaktadır. Dindarlık kavramının deneyim, davranış, duygu ve bilgi gibi çok boyutlu bir yapıya sahip olmasından kaynaklı bazı davranış ve tutumlar ile insanların gündelik hayatlarına etki etmesi söz konusudur. Din fenomeninden farklı olacak şekilde dindarlık dinamik bir süreç olarak kabul edilmektedir. Dindarlık inanılmakta olan dinin temel ilkelerine, kültürlere ve bireylere göre farklılıklar içermektedir. Din kavramına açıklık getirmenin zorluğu kadar dindarlık kavramının açıklamasını gerçekleştirmekte de güçlükler ile karşılaşmak mümkündür.¹⁹

1.2.1. Allport’a Göre Dindarlığın Boyutları

İnsanoğlunun dini hayata yoğunluğu farklı seviyelerde olabilmektedir. Bu kapsamda dindarlık kavramının farklı tiplere ve yönelimleri ilk defa Allport tarafınca iki temel grup içerisinde değerlendirilmiştir. Dindarlık kavramındaki samimiyet, içtenlik ve

¹⁵ Ali Ayten - Ali Köse, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 39.

¹⁶ Özlem Altunsu Sönmez, “Dindarlığın Ölçülebilirliği Üzerine Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Aralık 2016), 561.

¹⁷ Hasan Bulut, “Kur’an ve Sünnet Perspektifinde Dindarlık Ölçütü Olarak İtidal”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (Haziran 2021), 96.

¹⁸ Hasan Kayıklık, “Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşimi”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 491.

¹⁹ Ayten - Köse, *Din Psikolojisi*, 111.

derinlikle orantılı olacak şekilde farklı bir hale gelen dindarlık türleri, “iç güdümlü dindarlık” ve “dış güdümlü dindarlık” olacak şekilde adlandırılmıştır.²⁰

İç Güdümlü Dindarlık

İç güdümlü dindarlık boyutunda insan, dini değerleri içselleştirmektedir. Dini kişiliğin merkez noktasında olan iman davranış ve tutumları belirleyici bir rol oynamaktadır. İç güdümlü dindar olan kişiler, Allah için kendi arzu ve isteklerini bir kenara bırakıp kendilerini dine adamaktadırlar. İç güdümlü dindarlar adına din dışarıdan bir değer olarak kabul edilmemektedir. İlahi açıdan kişiyi değişim ve gelişime yönlendirmekte olan içten gelen bir değer olarak ifade edilmektedir. İç güdümlü dindarlar için din, kişiliklerinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Bu yönelimde olan kişiler, dini görev ve vazifelerini gerçekleştirme konusunda tutarlı ve kararlıdırlar.²¹ Dini duygusu içselleştirmiş olan iç güdümlü dindarlar için din, kişinin hayat stilinin ve görüşünün kaynağı olarak kabul edilmektedir. Davranış ve tutumlarının dışavurumu iman gücü ile gerçekleşmekte ve davranış ve tutumlarda Allah’ın hoşnutluğu esas alınmaktadır. Dış güdümlü dindarlık boyutunda din, insanlar için iç güdümlü dindarlık boyutunda insan din için vardır. Bunun sebebi bireyler, dinleri için kendi arzu ve isteklerinden vazgeçmiş oldukları boyutta yaşamlarının anlamlı olduğunu düşünmektedirler.²²

Dış Güdümlü Dindarlık

Dış güdümlü dindarlık boyutunda insan, dini bir argüman şeklinde kullanılmaktadır. Din, yaşamış olduğu toplum içerisinde kendine bir statü kazandırmış olduğu düzeyde işlevsel olmaktadır.²³ Farklı bir deyişle din, birinci derecede gerekli ve anlamlı görülmemekte, insan için bireysel ya da toplumsal istek ve arzulara erişmede amaç yerine araç konumunda yer almaktadır. Bahsedilen yönelimde olan kişiler için din, toplum içerisinde itibar kazanma konusunda, sıkıntılı süreçleri teselli etme hususunda, kaygıları gidererek güven verme konusunda ve gereksinimleri giderme konusunda fazlasıyla elverişli olarak kabul edilmektedir. Din, insanların ihtiyaç ve beklentilerini

²⁰ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2021), 84.

²¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 84-86.

²² İbrahim Gürses, *Kölelik ve Özgürlük Arasında Din: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Sosyal Psikolojik Bir Araştırma* (İstanbul: Arasta Yayınları, 2001), 85.

²³ Gürses, *Kölelik ve Özgürlük Arasında Din: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Sosyal Psikolojik Bir Araştırma*, 83.

giderdiği düzede anlamlı ve önemlidir. İbadet ve dualar Allah'a karşı sorumluluk ve yükümlülükleri gerçekleştirmekten ziyade zor durumlarda başvurulmakta olan geçici faaliyetler şeklinde görülmektedir.²⁴

1.2.2. Glock'a Göre Dindarlığın Boyutları

Dindarlık kavramının çok boyutlu olarak ele alınması birçok bilim insanı tarafınca ifade edilen bir konu haline gelmiştir. Bu kapsamda Glock ve Stark'ın ortak çalışmaları, aynı şekilde Stark'ın kişisel çalışmaları neticesinde “*dindarlık*” 5 boyutlu olacak şekilde açıklanmış ve bahsedilen tanım genel olarak kabul edilmiştir.²⁵

- İdeolojik (İnanç) Boyutu

Bu boyutta, tüm dindar kişilerden inandıkları dinin gerekliliklerini kabul etmeye ilişkin bir beklenti bahis konusudur. Tüm dinler kendi kapsamında inanç ilkelerinden bir sistem yaratarak üyelerinden bahsedilen ilkelere inanmalarını beklemektedirler.²⁶ Bir dinle ilişki kurmak, o dinin inanç esas ve ilkelerini kabul etmeye başlamaktadır. Bir kutsala inanma kavramı tüm ilahi dinlerde bulunan bir olgu olarak bilinmektedir. Dindarlar, bağlı oldukları dinin öğretileri çerçevesinde bir Yaratıcı inancı geliştirmektedirler. Kimi inanışlar bir dinin bütünlüğü içinde belirleyici özellik ve niteliklere sahip olarak o dinin temelini meydana getirmektedirler. İslamiyet'in ayırt edici niteliği Tevhid inancıyken Hristiyanlık dininde bahsedilen ayırt edici özellik teslis inancı şeklinde kabul edilmektedir. Müslüman bireyler, Allah'ın birliğine ve eşi benzeri olmadığına yönelik bir inanca sahipken Hristiyanlar üçlü Tanrı inancısını benimsemişlerdir. Bunun haricinde dini inanışlar insanların sahip oldukları dünya algılarına kaynaklık etme konusunda da işlevsel bir rol oynamaktadırlar.²⁷

- Törenselle (İbadet ve Uygulama) Boyutu

İbadet ve uygulama boyutu, bir dine inanan kişiler tarafınca gerçekleştirilen o dine has dini pratikleri içermektedir.²⁸ Tüm dini geleneklerin kapsamında barındırdıkları bazı uygulamalar bulunmaktadır. Bahsedilen uygulamalardan bazıları kutsal kitap okuma, hac, kurban ve dua gibi farklı formlarda karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca dini yaşamın da

²⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 84-86.

²⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 51.

²⁶ Charles, Y. Glock. “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, *Din Sosyolojisi 2* (1998), 252.

²⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 52.

²⁸ Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, 252.

temelini meydana getiren faktörler arasında yer almaktadır. Dindar olarak kabul edilen bir kişi, bağlı olduğu dinin kendine yüklemiş olduğu sorumluluk ve görevleri gerçekleştirmek ile mükelleftir. Söz konusu sorumluluk ve görevler insanların inandıkları Yararıcıya itaat etmelerini, onun ile karşılıklı bir etkileşim sağlamalarını öngörmekte olan faaliyetlerden meydana gelmektedir. İnsanların inandıkları dinlerin gerekliliklerini gerçekleştirme konusunda gösterdikleri gayret ve devamlılık hem dindarlık kavramının bir göstergesi hem de inanışları içselleştirme konusundaki samimiyetinin de farklı bir yansıması şeklinde kabul edilmektedir.²⁹

- Tecrübe (Duygusal) Boyutu

Din kavramının tecrübe boyutu, dindarların bir zaman dilimi içerisinde inandıkları varlık ile direkt olarak etkileşime geçmesi sonucunda dini bir duyguyu deneyimlediğini açık bir şekilde kabul etmesi ile meydana gelen bir boyut olarak kabul edilmektedir. Dindarlar tarafına deneyimlenen söz konusu duygu, bazı zamanlarda korku, bazı zamanlarda vecd halinde ortaya çıkabilmektedir. Ortaya çıkan duygu ve hislerden hangisinin dindarlık fenomeninin temel göstergesi olduğu konusuna yönelik dinlerin kendi içlerinde göreceli görüşleri bulunmaktadır. Dolayısı ile tüm dinler, kişisel dini deneyime belirli düzeyde önem vermektedirler.³⁰ Bir dine üye olan tüm insanlar, inandıkları Tanrı'nın mevcudiyetini içlerinde hissetmekte ve Tanrı'nın kendilerine etkilerinin farkına varmaktadırlar. İnsanların yaratıcıyla bahsedilen etkileşimine bağlı bir şekilde bazı duyum, duygu ve sezgiler meydana gelmektedir ki söz konusu durum “*dini tecrübe*” şeklinde adlandırılmaktadır. Kimi dinler, dini tecrübeye fazlasıyla önem yüklerken kimileriye dini tecrübe yerine ahlaki değer ve ibadetleri öncelemektedir. Bu bağlamda, dindarlığın tasavvufi yorumlarının dini tecrübenin yoğun olarak yaşanmasını amaçladığı söylenebilmektedir. Tasavvufta bu durumun gerçekleşebilmesi adına özel teknik ve yöntemler kullanılmaktadır.³¹

- Zihinsel (Bilgi) Boyutu

Bilgi boyutu, bir kişinin inanmakta olduğu dinin temel inanışlarını ve kutsal kitabını bilmesini ve bunlara güvenmesini ifade etmektedir.³² Bir dine mensup olan kişiler

²⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 53.

³⁰ Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, 252.

³¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 53-54.

³² Glock, “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, 252-253.

inanmış oldukları dinin değer ve inançlarına yönelik az çok bilgi sahibi olmaktadırlar. Dini gelenekler, yasalar, ibadetler gibi konular hakkında insanların sahip oldukları bilgi ve deneyimler bir dini gruptan diğer dini gruba farklılıklar gösterse bile, dindarlığın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu boyut, diğer bütün boyutlar ile etkileşimde olsa da bilhassa inanç ile yakın ilişkilidir. İnanç boyutu, bilgi boyutuna ulaşabilmek adına bir ön şart olarak kabul edilmektedir. Bunun nedeni dini bilgi, inanç ile işlevsel bir hal almaktadır. İnanıcı olmayan bir kişi, ne seviyede bilgi sahibi olduğu fark etmeksizin söz konusu durum kişinin dindarlığının göstergesi sayılmamaktadır.³³

- Etki Boyutu

Bu boyut, bilgi, tecrübe, ibadet ve inanç boyutlarından farklı olacak şekilde bahsedilen bütün boyutların seküler neticelerinin toplamından meydana gelmektedir. Bireylerin dinle etkileşimi sonucunda sahip olmaları gerekli olan zihniyetin temel hatlarını belirlemekte olan dini şartlar, dindarlığın bu boyutu kapsamında değerlendirilmektedir.³⁴ Dindarlık, kişisel ahlaki davranış ve tutumlarla başlamakta ve sosyal ilişki ve etkileşimlere varıncaya dek kişinin hayatının neredeyse tüm alanlarında birçok etkiye sahip olmaktadır. Dindarlık ayrıca, bireyin ruh ve beden sağlığı, tutum ve tercihleri, hayat şekliyle oldukça yakından ilişkili bir durumdur.³⁵

1.3. Dindarlığın Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet İlişkisi

İnsanların inanç dünyalarıyla alakalı yargılar, kendi hayatlarını, sosyal çevrelerini ve bunların sonucunda bütün toplumu etkilemektedir. Aynı diyalektik süreç içerisinde, toplum ve sosyal çevre de insanların değerlerinin oluşumunda etki sahibi olmaktadır. Dinle toplum arasında bulunan karşılıklı ilişki ve etkileşime, dinin topluma etkisi açısından bakıldığında zaman karşımıza fazlasıyla zengin bir malzeme çıkmaktadır. Tüm dinler, toplumsal yapı ile ilişki içerisindedir. Bahsedilen ilişki aracılığıyla dinler, toplumları etkilemekte ve değiştirmektedirler. Ayrıca toplumsal davranış ve öğütlenmelerin biçim ve muhtevası dinin etkisine açıktır.³⁶

³³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 54.

³⁴ Glock, "Dindarlığın Boyutları Üzerine", 252-253.

³⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 55.

³⁶ Niyazi Akyüz-İhsan Çapçioğlu, *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 47.

Din ilkel kültürlerden başlayıp millet, boy, kabile ve aile gibi tabii birlikler ile yakın bir ilişki içerisinde. Bunun sebebi dinler, buna benzer topluluklar içerisinde tabii gruplar ile kaynaşmış olarak bulunmaktadır. Bu bağlamda dinin hem örgütlenme hem de zihniyet bakımından bahsedilen birlikleri etkilediği söylenebilmektedir. Bahsedilen etki, bilhassa zihniyetler üstünde olmaktadır. Dinin insanlar üstündeki etkisi, kadın ve erkek ilişki ve etkileşimlerinde, aile reisliğinde, aile yaşamında, farklı şekil ve tiplerde evliliğin takdis ve tasdik edilerek bunlara yönelik dini merasimlerde, akraneların bir sınıf teşkil etmesinde ve akrabalık ilişki ve etkileşimlerinde yoğun olarak görülmektedir. Diğer yandan buna benzer birliklerin dini açıdan kutsanması fazlasıyla önem arz etmektedir.³⁷ Kutsanmanın önem ve değeri, dinin meşrulaştırıcı işlevi ile ilişkilendirilmektedir. Dinin en fazla istismara maruz kalması da bahsedilen işlevinden kaynaklanmaktadır.³⁸

Dinin meşrulaştırıcı gücü ile insanlar, yapmış olduklarını haklı hale getirmekte ve kendi iç dünyalarını bir nevi rahata kavuşturmakta. Sosyal yaşamdaysa bahsedilen güç, genel olarak kişilerarası ilişki ve etkileşimlerde, grupsal ve kurumsal ilişki ve etkileşimlerde kendisini göstermektedir. Böylelikle kültür ve din adına uygulanarak meşru hale getirilen pratikler, kadın bireyleri ikincil bir konuma atmakta, aile içi ilişki ve etkileşimlerde fırsat eşitliğini sağlayacak olan ve kadın bireylerin durumlarını iyileştirecek olan tekrardan yapılanmaları etkileyebilmektedir.³⁹ Bu kapsamda, ataerkil yapıya bağlı olacak şekilde şekillenmekte olan dinin erkek ve kadına belirlemiş olduğu statü ve rollerin toplumsal cinsiyeti belirlediği söylenebilmektedir. Bu durum sonucundaysa bireylerin belirlenmiş olan değerlere göre davranmaları kaçınılmaz bir hal almaktadır.⁴⁰

Günümüz çağındaysa kadın bireylerin karşı çıkmış oldukları ve mücadele vermek durumunda kaldıkları sorun ve problemlerin temelinde kadın ve erkek rol ve kimlikleri konusunda kültür ve toplum tarafınca belirlenmiş olan ön kabuller, cinsiyet ve kalıplaşan yargılar bulunmaktadır. Bahsedilen ön kabullerin oluşmasında büyük bir yere sahip olan dinin,⁴¹ Gürhan'a göre kendi kutsal metinleri içerisinde bulunan cinsiyetler arası tutum

³⁷ Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1987), 17-18.

³⁸ Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, 17-18.

³⁹ Nazife Gürhan, "Toplumsal Cinsiyet ve Din", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 4 (2010), 62.

⁴⁰ Nazife Gürhan, "Toplumsal Cinsiyet ve Din", 62.

⁴¹ Fatmagül Berktaş, *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın* (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 17.

sonraki taraftarları tarafınca yapılmış olan tüm yorumların din adına meşru hale getirilmesi toplumsal cinsiyetin oluşmasındaki etkisini ortaya çıkarmaktadır.⁴²

Nerede başlayarak nerede biteceği belirli olmayan bu girift yapı, problem üstünde çalışma yapan pek çok araştırmacının konu olarak belirlediği temel yaklaşımlar arasında yer almaktadır. Bu kapsamda Tuksal, feministlerin hakim ataerkil kültürün sistem ile bağlantısı bakımından değerlendirmelerini şu şekilde aktarmaktadırlar;

*“Çok tanrılı ya da tek tanrılı dinlerdeki yaratılış mitosları, tanrı ve tanrıça anlayışlarındaki kadın erkek imajları; kadının doğurganlığının küçümsenmesi ve taşıyıcı bir bedene indirgenmesi, erkeğin dölleyici, yani yaratan kişi olarak yüceltilmesi; kadın cinselliği ile erkek cinselliği arasında, kadını bağımlılığa iten farkların oluşturulması, kadın cinselliğinin bekâret ve sadakat gibi kavramlarla baskı altında tutulması, kadının ayartıcılığı, buna bağlı olarak kadın bedeninin denetlenmesi ve kadının kamusal alandan uzaklaştırılıp özel alana sıkıştırılması; erkeğin dündaki ikincil statüsü; kadın erkek ilişkilerinde yönetimin erkeğe verilmesi ve nihayet erkeğin sosyal, ekonomik, cinsel ve dini imtiyazları gibi konular doğulu ve batılı feminist kuramcı ya da araştırmacıların inceleyip yorumladıkları ataerkil sistemle ilişkileri açısından değerlendirdikleri problem başlıklarıdır. Bu konuların ele alınış aşamasında dinler, genel anlamda toplumun bir ürünü kabul edilmektedir. Dolayısıyla kökenleri ne olursa olsun (ilahi/gayri ilahi) aynı kefeye konulmakta, aynı yöntemlerle incelenmekte ve hâkim ataerkil kültürün, dinleri oluşturma ve belirleme şekilleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır”.*⁴³

Ayrıca gelenekselden modern topluma doğru geçiş yapıldıkça toplumsal cinsiyet rollerinin değiştiği görülmektedir. Bunun haricinde kadınların geleneksel dönem içerisinde bütünü ile ezildikleri, modern dönemdeyse esaret zincirlerinden kurtularak özgürleştiklerini ifade etmek de mümkün değildir. Bunun sebebi, tarihsel süreçte gerek farklı gerekse aynı dini sosyo-kültürel yapılarda birbirlerinden ciddi oranda farklılaşmakta olan kadın imgesi ve bu duruma dayalı uygulamalar var olmuştur. Diğer bir deyişle nesnelleştirme, ikincil statü ve ötekileştirme gibi negatiflikler modern çağda

⁴² Nazife Gürhan, “Toplumsal Cinsiyet ve İslami Feminist Söylem”, *Uluslararası Sempozyum* (Samsun, 26-28 Kasım 2010), 367.

⁴³ Hidayet Şefkatli Tuksal, *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri* (Ankara: Kitabiyat, 2006), 18.

da bulunmaktadır.⁴⁴ İçerik değişmek ile beraber varılmakta olan sonuç neredeyse aynı düzlemlerde gerçekleşmektedir.⁴⁵

İnsanlar için ilginç noktaysa, İslamiyet'in konuya bakış açısıdır. Çünkü gerek İslamiyet'in temel kaynağı olarak kabul edilen Kur'an-ı Kerim yorumlarında gerekse Hz. Muhammed'in sünnetinde cinsiyet rollerine yönelik isteyene pozitif isteyene negatif olarak şekilde sayısız malzeme mevcuttur. Bahsedilen argümanlar arasında kadınlar, bağlı ve ikincil faktör şeklinde resmedilirken, öte yandansa üstünlük arz eden oluşumlar ile tanımlandıkları görülmektedir. Bahsedilen durum, kadın bireylerin din tarafınca devamlı olarak aşağılandığı yönünde olan din karşıtı söylemle kadın bireylerin din içinde devamlı olarak el üstünde tutulduğuna yönelik görüşler, din odaklı yaklaşımdan daha uzak, etkileşimsel ve göreceli bir bakış açısıdır.⁴⁶

Güncel olarak tartışılmakta olan konuya, erkeklik ve kadınlık rollerinin Allah tarafınca belirlenip belirlenmediği konusudur. Çünkü daha öncesinde geleneksel toplum yapısında görünen bir problem olmayan İslami erkeklik ya da kadınlık algısı, modern toplumsal yapıya geçilmesiyle beraber inançlı olan erkek ve kadınların önünde önem arz eden bir problemdir.⁴⁷ Son dönemlerde, dini kaynaklara direkt olarak erişim sağlayan inançlı kadınlar, aynı erkekler gibi içerisinde yer aldıkları toplumun sosyo-kültürel durumundan da etkilenip farklı öznel yorumlar gerçekleştirebilmekte ve söz konusu yorumlarını kendi hayatlarında deneyimleyebilmektedirler.⁴⁸

⁴⁴ Asım Yapıcı, *Toplumsal Cinsiyet Din ve Kadın* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 23.

⁴⁵ Asım Yapıcı, *Toplumsal Cinsiyet Din ve Kadın*, 23.

⁴⁶ İhsan Toker, "Dinler Ataerkil Yapılar mıdır?", *Eskiyeni Dergisi* 42, (2009), 19.

⁴⁷ Nebahat Göçeri, "Allah Vergisi Mi, Kulların Müktesebi Mi?", *Dini ve Toplumsal Boyutlarıyla Cinsiyet* içinde, ed. Faruk Bayraktar (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 300.

⁴⁸ Nebahat Göçeri, "Allah vergisi mi, Kulların Müktesebi mi?", 300.

1.4. Dindarlık ve Yaş İlişkisi

1.4.1. Ergenlik Dönemi

Dini gelişime yönelik araştırma ve çalışmalarda gençlik çağı çoğunlukla “*bilinçli okuma çağı*” şeklinde betimlenmektedir. Gençlerin kurdukları iletişim ve etkileşim türleri denedikleri roller, kullandıkları davranış kalıpları, genlik döneminin, onların kendi değerlerini oluşturma gayretlerinin meydana geldiği bir dönem olarak ifade edilmesine neden olmaktadır.⁴⁹

Guittard’a göre yedi ile on iki yaş aralığında olan çocukların dini deneyimlerinde duygulanım ve ibadet faktörleri önemli bir rol oynamaktadır. Fakat bahsedilen faktörler bilinçli dini faaliyetlerin yanı sıra toplumsal niteliğe sahiptir.⁵⁰ Ayrıca çocukların dine bağlılıkları, onların gelişimsel aşamalarına bağlı olmaktadır. Ergenlik döneminde olan çocuklar, din aracılığıyla toplum içerisinde his ve duygularını ortaya koyabilecek oldukları bir konuma gelebilmektedirler. Bu sebeple ergenlik çağında verilmekte olan dini eğitimin kişi üstündeki etkisi kalıcı olmakta ve hayatı boyunca devam edebilmektedir.⁵¹

On üç ile yirmi dokuz yaşları arasındaysa çoğunlukla dogmatik düşüncelerin, inançların azalmakta olduğu ve daha öncesindeki dinsel inanışların tekrardan değerlendirilerek sorgulandığı belirtilse de ergenlerin mistik ve dini konulara oldukça büyük merak duydukları da ifade edilmektedir. Allport’a göre öğrenci bireylerin büyük bir kısmı, gelişmekte olan kişilik özelliklerinin bir yerinde dini his gereksinimi duymaktadırlar. Aynı şekilde geleneksel din algısını ve Yaratıcı inancını benimsemekte, genellikle dua dahil olacak şekilde birçok dinsel ve geleneksel uygulama formunu korumaya devam etmekte, ruh sağlıklarında dua ve dini uygulamaların etkisinin olduğunu düşünmektedirler.⁵²

Diğer taraftan din kavramının ergenler için yaşamı anlamlandırma ve adaptasyon gayreti gibi psiko-sosyal faktörler üstünde önem arz eden bir referans kaynağı olduğu ifade edilmektedir. Paloutzion bireysel, sosyal ve bilişsel olacak şekilde 3 psikolojik

⁴⁹ Ziya Selçuk, *Gelişim ve Öğrenme* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004), 335.

⁵⁰ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, çev. Bilal Samur (Ankara: Elis Yayınları, 2004), 47.

⁵¹ Cengiz Güleç, *Pozitif Ruh Sağlığı* (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2009), 109.

⁵² Allport, *Birey ve Dini*, 62-63.

sürecin ergenlerin gelişimlerinde etki sahibi olduğu gibi dini gelişimlerini de etkilediğini belirtmektedir. Genellikle ergenlik döneminin sorun ve problemlerini dini konulara yönelik olduğu dile getirilmektedir. Gençlerin dini olaylar ve diğer olaylar ile alakalı bağımsız karara varma becerilerinin gelişim gösterdiği ve olgunlaştığı ergenlik döneminde, bireysel, sosyal ve bilişsel unsurlarında etkisi bir hayli fazladır.⁵³

Dini gelişime etki eden diğer bir faktörse, model alma ve sosyal çevredir. Ergenlerin ahlaki ve dini açıdan sosyalleşmelerinde, anne ve baba, öğretmen ve yetişkinleri örnek olarak alma, ahlaki ve dini kural ve yasaların şekillenmesinde doğrudan öğretimden daha fazla etkiye sahiptir. Bu sebeple ailede görülen dini yaşam ne kadar güçlü ve tutarlı olur ise, çocukların dini şahsiyetleri de o ölçüde gelişmektedir.⁵⁴

Ergenlik çağında sosyal bakımdan güvende olmak, kişilik üstünde bir hayli etkili olan bir olgudur. Şüphesiz ergenlerin dini gelişimlerine de etki etmektedir. Genellikle de bahsedilen etki, kızlar üstünde gerçekleşmektedir. Clark, gençlerin hem dönemlerinin en az dindar hem de en dindarları olduklarını belirtmektedir. Clark'ın gençleri en dindardırlar olarak ifade etmesinin nedeni, hayat dürtüsünde meydana gelen yükselişin, dürtü kabarmasından sonra mümkün olmayan yoğun bir dini deneyimin de kapılarını açmasıdır. En az dindarlar demesinin nedeniyse bağımsızlık hissini gelişmesi, isyan duygusunu komple ya da kısmi olarak reddetme, kural ve yasaları sorgulama ve otoriteye karşı gelmeye sürükleyebilmesidir.⁵⁵

Hall ve Cole, dinin ergenlerin ihtiyaç ve beklentilerini bilhassa aşağıda belirtilen 3 hususta kolay bir hale getirdiğini ifade etmektedirler;⁵⁶

1. Hayat felsefesine bir mana yüklemesi.
2. Güvenlik gereksinimine yanıt vermesi.
3. Suçluluk hissini baskısını azaltması ve ahlaki değer yargısı oluşturması.

⁵³ Güleç, *Pozitif Ruh Sağlığı*, 109.

⁵⁴ Ali Rıza Aydın, "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Rolü", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1996), 219.

⁵⁵ Walter Houston Clark, "Ergenlik ve Gençlik Çağında Din-III", çev. Mehmet Dağ, *Eğitim Hareketleri Dergisi* 260-261 (1977), 18.

⁵⁶ Aydın, "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Rolü", 218.

1.4.2. Yetişkinlik Dönemi

- İlk Yetişkinlik Dönemi

Dinsel gelişim, diğer gelişim alanları ile ilişkilidir. Örnek olarak ergenlik çağındaki dengesiz ve çatışmalı tavırlar, dine karşı da gösterilmektedir. Dolayısı ile yetişkinlik ile gelen durulma da aynı şekilde geçerli kabul edilmektedir ve artık çözüm aşamasına gelinmiş demektir. İlk yetişkinlik döneminde, ergenlik çağında içerisinde bulunan dini yaşantıyla benzer çizgide olunabilmektedir. Mesafeli tavır sürebileceği gibi olgunlaşma bir ileri kademeye geçtiğinden daha ılımlı tutum da gösterilebilmektedir.⁵⁷ Erikson, ergenlik çağında yaşanması gerekli olan kimlik ile alakalı çözümlenmeleri ilk yetişkinlik dönemine ertelemeyen söz etmektedir. Böylelikle dini sorgulamalarda da gecikme meydana gelecektir. Bunun haricinde ilk yetişkinlik döneminde dini sorgulama gerçekleştirilmediği kanısına ulaşılmaması gerekmektedir. Çocukluk çağında öğrenilmekte ve kültürel açıdan da aktarılmakta olan dini inanç üstünde birikim ve eğitimle sorgulama ve düşünme söz konusu olabilmektedir.⁵⁸

İlk yetişkin kişide duygusallığın yerini akılcılığa bırakmış olduğundan kaynaklı yaşam felsefesi edinme gereksinimi meydana gelmektedir. Dinse birinci sıralarda yer almamaktadır, ilgi çoğunlukla azdır. Gerçekleştirilmiş olan çalışma ve araştırmalarda 30 yaşından itibaren dini hayatın artış gösterdiği görülmektedir.⁵⁹ Dünyevi meşguliyetlere ve gelecek ile alakalı önem arz eden kararlara yoğunluk verildiğinden dini gelişim geri planda yer almaktadır.⁶⁰ Yaş ilerleyerek aile kurarak anne ve baba olma gibi sorumluluklar yüklendiği zamansa tekrardan dine yönelim gerçekleşebilmektedir. Erken yaşlarda genel olarak dünyevi zevk ve istekler ön planda yer alırken yaş ilerledikçe deneyim arttığından insan, benliği ve yaşamını daha çok muhasebe etmeye başlamaktadır. Din de ruhani yaşantıyı etkileyen bir sistem olmasından kaynaklı tekrardan gündem konusu haline gelmektedir.⁶¹

⁵⁷ Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine* (Adana: Karahan Kitabevi, 2017), 102.

⁵⁸ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2017), 179.

⁵⁹ Recep Yaparel, *Yirmi - Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dinî Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1987), 58.

⁶⁰ Karaca, *Din Psikolojisi*, 177.

⁶¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 282-283.

Sevginin ön planda yer aldığı bahsedilen dönem içerisinde aynı dine üye olan bireylerin birbirlerine karşı hissettikleri insan sevgisi, din kardeşliği, bir şeye bağlanma gereksinimini din rahat bir şekilde giderebilmektedir. Kimliğin sorgulanmakta olduğu ergenlik döneminin ardından bir konum edinmekte olan kişi, insana ve toplumsal değerlere de hassas yaklaşıma başlamaktadır. Gelişim gösteren empati duygusu ile fedakarlık yapmak, başka kişilerin refahı adına hizmet etmek bu manada iyi hissettirmektedir.⁶² Bunun haricinde kişinin daha dengeli ve sabırlı bir kişiliğe sahip olmasında da din duygusu oldukça önemli bir rol üstlenmektedir.⁶³

- Orta Yetişkinlik Dönemi

Orta yaş döneminde insanların psikolojik yapıları dini yapıları da biçimlendirmektedir. Orta yaş gençlik döneminde belirlenmiş olan idealler ve tecrübeler arasında bir değerlendirme yapılmaktadır. Ayrıca o döneme dek üstünde yoğunlaşmış olan faaliyetler ele alınarak elemenden geçirilmektedir.⁶⁴ Arada ciddi boyutta farklılıklar mevcutsa ümitsizlik ve pişmanlık duygusu ön plana çıkmaktadır. Çaba göstermeye ilişkin motivasyonun belirli ölçüde azalması, zihin faaliyetlerinde meydana gelen gerileme ve fiziki rahatsızlık ve sıkıntılar insanı karamsarlığa sürükleyebilmektedir.⁶⁵ Toplum içerisinde de sıklıkla kullanılmakta olan “*orta yaş krizi*” ifadesi, bahsedilen dönemin önem arz eden problemleri arasında yer almaktadır. Bu problemin temelinde uyum sorunu yer almaktadır. Kişinin yaşamış oldukları ve ümit ettikleri uyumsuzluk barındırıyor ise bocalama, gerginlik ve dengesizlik hali yaşanmaktadır. Bu dönemde motivasyon sağlayabilmek için dine yönelim gerçekleşebilmektedir.⁶⁶

Orta yaş krizi ölümün yaklaşmakta olduğu gerçeği ile daha da perçinlenmektedir. Ölüm düşüncesi zamana ilişkin bakış açısında yönlendirici bir güce dönüşmekte ve kalan vakti daha bilinçli bir şekilde değerlendirme arzusu güdülenmektedir. Hayatını boşa geçirmiş olma duygusuyla başa çıkmak bir zorunluluğa dönüşmektedir. Bu bağlamda da din büyük bir rol üstlenmektedir. Yaşamakta ola bunalım durumu bireyi dine yönlendirebilmekte, davranışa ilişkin seçenekler sunabilmektedir. Bununla birlikte

⁶² Hüseyin İbrahim Yeğin, *Üniversite Gençliğinde Vefâ Duygusu* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 90.

⁶³ Yeğin, *Üniversite Gençliğinde Vefâ Duygusu*, 90.

⁶⁴ Kayıklık, *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine*, 100.

⁶⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 284

⁶⁶ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 182

sıradan dindarlığın yanı sıra daha derin deneyimler yaşamak istenip tasavvufa yönelim gösterilebilmektedir.⁶⁷ Cebgil'in konu ile alakalı araştırması da bahsedilen görüşe destek verir niteliktedir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre orta yaş döneminde insanlar yalnız bir dini yaşantı içerisindeyse daha içten deneyimlere geçiş yapmayı arzulamaktadırlar.⁶⁸

Dini gelişimde 40'lı yaşlar, mistik alana yönelimin artış gösterdiği dönem olarak kabul edilmektedir. Peygamberlik vazifesinin neredeyse tüm yaşlarda verilmesi, bir rastlantı olarak düşünülmemektedir. Jung da insan hayatını otuz beş ile kırk yaşından önce ve sonra olacak şekilde ikiye ayırmaktadır. 40 yaş ve üzeri, yaşamın öğleden sonrası ve olgunluk dönemi olarak ifade edilmektedir.⁶⁹ Dine yönlendirilmiş olan diğer bir durumsa, kişinin orta yaşta ilgi ve meraklarını gözden geçirmesidir. Gerçekleştirilmiş olan faaliyet ve eylemler önem sırasında koyularak daha az önem arz eden faaliyetler elenmektedir. İlgi alanında açıklamakta olan boşluğu doldurabilmek adına da din iyi bir alternatif olarak görülmektedir.⁷⁰

1.5. Dindarlık ve Eğitim Düzeyi İlişkisi

Eğitim, dini bireyselleşmede ve dindarlığın bilgi boyutunda önem arz eden bir unsur olarak rol alırken, genel manada pratik ve inanç boyutlarında artış gösteren eğitim seviyesi karşısında dini davranış ve tutumlara ilgide bir azalma yaşandığı söylenebilmektedir. Konu ile alakalı Türkiye'de gerçekleştirilmiş olan pratik araştırma ve çalışmaların bir bölümünde eğitim seviyesi arttıkça dindarlık düzeyleri ve eğilimlerinin azaldığı kanısına varılmıştır.⁷¹ Taplamacıoğlu'nun gerçekleştirmiş olduğu ve katılımcıları arasında üniversiteden mezun olan kişileri yer almadığı çalışmasında, orucunu tutan, namazını kılan ve olabildiğince dini vazifelerini gerçekleştiren dini bütün kişilerin büyük bir kısmını okur yazar olmayan ümmiler oluşturmaktadır. Ümmiler arasında bulunan dindar oranı %61,5'dir. Ümmiler arasında softalık %8,6 ve sofuluk %4,2 oranında yer almaktadır.⁷² Aynı çalışmada en yüksek eğitim seviyesini göstermiş olan orta eğitim grubunun %51,4'lük kısmı bayram ve cenaze namazının haricinde hiçbir

⁶⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 284-286.

⁶⁸ Muammer Cengil, "Tasavvufi Yaşantıya Yönelmede Etkili Olan Psiko-Sosyal Nedenler", *Tasavvuf* 11 (2003), 232.

⁶⁹ Karaca, *Din Psikolojisi*, 178.

⁷⁰ Karaca, *Dini Gelişim Psikolojisi*, 182

⁷¹ Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", 20.

⁷² Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", 20.

dinsel törene katılmayan kişileri; %20,5'i çevresinde bulunan kişilere göre ibadetlerini yerine getiren, idare-i maslahatçıları; %17,7'si dini bütünleri ve %10,4'ü sofuları gösterirken aralarında softa bulunmamaktadır.⁷³

Günay'ın gerçekleştirmiş olduğu çalışmada da benzer sonuçlara rastlamak mümkündür. Burada okur ve yazar olmayan kişiler arasında namaz kılmayan kişilere hiç rastlanmamaktayken ilkokuldan mezun olan kişilerin %4'ü, ortaokul ve lise seviyesinde eğitim gören kişilerin %14,3'ü ve yüksek öğrenim seviyesinde eğitim gören kişilerin %34,7'si namaz kılmadığını ifade etmiştir. Namaz kılan kişilerin oranı da okur ve yazar olan kişilerden diğer üç eğitim seviyesine doğru düşüş göstermektedir. Bahsedilen durum eğitim seviyesi arttıkça namaz kılma eğiliminin azaldığını; bu duruma mukabil eğitim seviyesi azaldıkça namaz kılma eğiliminin artış gösterdiğini gözler önüne sunmaktadır.⁷⁴

1.6. Dindarlık ve Sosyo-Ekonomik Düzey İlişkisi

Yaratıcı ile öznel diyaloglar kurmakta olan insanların kendileri gibi dindarlıkları da biricik olarak kabul edilmektedir. Dindarlık, insanların kendi gerçekliklerinden bağımsız olarak düşünülmemektedir. Farklı bir ifadeyle insanların dindarlıklarının temelinde onların kendilerine özgü kişilik özellikleri, korku ve ümitleri, davranışları, düşünceleri, duyguları, arzuları, ıstırapları ve beklentileri gibi aktif pek çok etken yer almaktadır.⁷⁵ Bunun haricinde konu ile alakalı gerçekleştirilmiş olan istatistiksel çalışma ve araştırmalarda bağımsız değişken şeklinde dindarlığın oluşumu ve gelişiminde sosyoekonomik durum, medeni durum, meslek, eğitim seviyesi, coğrafi bölge, cinsiyet ve yaş gibi unsurların etki sahibi olduğu gözlemlenmektedir.⁷⁶ Demografik faktörler şeklinde isimlendirilen bu unsurların meydana gelmesinde dine yüklenmiş olan anlamlar ve söz konusu anlamlara göre ortaya çıkan dindarlık şekilleri belirleyici bir rol üstlenmektedir.⁷⁷

Sosyoekonomik durum, dindarlığa etki eden demografik faktörler arasında bulunmaktadır. Sosyoekonomik durum ve dindarlık ilişkisine yönelik gerçekleştirilmiş olan çalışma ve araştırmalar, çoğunlukla gelir seviyesi baz alınarak gerçekleştirilmiştir.

⁷³ Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", 20-21.

⁷⁴ Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", 21.

⁷⁵ Hasan Kayıklık, "Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları", *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/13, (2002), 38-39.

⁷⁶ Kurt, "Dindarlığı Etkileyen Faktörler", 20-26.

⁷⁷ Kayıklık, *Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları*, 38-39.

Çünkü eğitim seviyesi, statü ve meslek gibi göstergeler, gelir seviyesine işaret ettiği gibi gelir seviyesi, toplum içerisinde edinilmiş olan konum için belirleyici bir faktör olarak kabul edilmektedir.⁷⁸

Gerçekleştirilmiş olan bir araştırma, birçok kişinin maddi ve ahlaki zorluklara karşı kendi kendilerine Allah'ı düşündüklerine, diğer bir çalışmaysa bu konuda ekonomik seviye ve mesleğin önemli etkisine vurgu yapmaktadır.⁷⁹ Söz konusu durumda maddi sıkıntıları, dua etmek ve Allah'ı hatırlamak sureti ile kişide Allah bilincini açık bırakabilmektedir. Sıkıntı ve sorunlar, yaşama isteği, yaşama tutunma gücü, geleceğe yönelik beklenti ve umutlardan üstün gelmiş ise bahsedilen durum değişiklikler gösterebilmektedir. Umutsuzluk ya da çöküntü gibi negatif yönlü duygular, Allah'a doğru bir harekete destek vermek yerine gereken dinamizmi kişiden uzaklaştırıp kösteklemektedir.⁸⁰ Çaresizlik durumları söz konusu olduğunda insanların kendiliğinden Allah'a sığınmaları ve ibadet ve dualarında daha candan olmaları kalıcı olmayabilmektedir. İnsanı çaresiz bırakmakta olan sıkıntı yok olduğunda, örnek olarak kişi, yoksulluktan kurtularak refaha kavuştuğunda Rabbine karşı eskisi gibi ilgili olmayabilmektedir. Rabbinden dilemiş olduğu ve ona şükretmiş olduğu günler, ben merkezli yeni günlere dönüşebilmektedir. Kişi, çekmiş olduğu sıkıntı ve zorlukların mükafatı olarak zenginliğe eriştiğini, aslında daha çoğunu hak etmiş olduğunu ve diğer kişilerin kendisi gibi sıkıntı ve zorluklar çekerek refaha erişmelerinin adil olacağını düşünebilmektedir. Bahsedilen durum insanların nankör yapılarını kuvvetlendirerek onları sosyal sorumluluk almada geri plana itebilmektedir.⁸¹

Sosyoekonomik durum ve dindarlık arasında bulunan ilişkiye yönelik gerçekleştirilmiş olan çalışma ve araştırmalarda birbirinden farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Batı'da gerçekleştirilmiş olan çalışma ve araştırmalar, dini eylemlerin genel olarak alt gelirli olan kişiler tarafınca yürütülmekte olduğunu göstermiştir. Çalışma ve araştırmalara göre üst gelir grubu içerisinde yer alan kişiler, genel olarak göze hitabeden dini etkinliklere katılırken, alt gelir grubunda yer alan kişiler, çoğunlukla dinin manevi ve

⁷⁸ Kayıklık, *Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları*, 39.

⁷⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 89.

⁸⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 91.

⁸¹ Kayıklık, *Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları*, 39.

duygusal boyutuyla meşgul olmaktadır.⁸² Bahsedilen çalışma ve araştırmalardan anlaşılacak olduğu üzere gelir seviyesinin etkileri, dini yaşamın boyutlarına göre değişiklik gösterebilmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde konu ile alakalı gerçekleştirilmiş olan çalışma ve araştırmalar, birbirlerinden farklı neticeler ortaya sunmuştur. Bahsedilen neticeler, dindarlık ve gelir seviyesi arasında olumlu ya da olumsuz bir ilişki bulunması veya anlamlı bir ilişki bulunmaması şeklinde sıralanabilmektedir. Araştırma sonucunda ulaşılan bulgular, genel olarak orta gelir seviyeli olan kişilerin daha dindar olduklarını gözler önüne sunmaktadır. Onları üst ve alt gelir seviyesinde olan kişiler seyretmektedir. Bu duruma bağlı bir şekilde Türkiye'de gerçekleştirilmiş olan çalışma ve araştırmalarda, gelir seviyesinin oldukça yüksek ya da düşük olmasının dindarlığı negatif olarak etkilediği ve gelir seviyesinin artış göstermesine paralel olacak şekilde dine olan ilginin azaldığı gözlemlenmiştir.⁸³

Taş tarafınca gerçekleştirilmiş olan bir araştırmada, gelir seviyesinin, dinin inanç boyutuna ilişkin tutum ve davranışlara etki etmezken sosyal yaşam ve ibadet boyutuyla alakalı tutum ve algılara etki ettiği gözlemlenmiştir. Araştırmada, gelir seviyesi orta seviyede olan kişilerin, gelir seviyesi oldukça düşük ve fazla olan kişilere nazaran; gelir seviyesi düşük olan kişilerin, gelir seviyesi oldukça yüksek ve düşük olan kişilere nazaran daha pozitif tutum ve algılara sahip oldukları tespit edilmiştir.⁸⁴

Gelir seviyesi orta ve altında olan kişilerin, gelir seviyesi oldukça düşük ve yüksek olan kişilere göre daha dindar oldukları diğer çalışma ve araştırmalar ile de desteklenmektedir.⁸⁵ Örnek olarak cemaat olarak gerçekleştirilen dini pratiklerin sosyoekonomik durum bakımından değerlendirilmiş olduğu bir araştırmada, sosyoekonomik durumu düşük olan kişilerin, daha yüksek seviyede cemaat olarak gerçekleştirilen ibadatlere katıldıkları tespit edilmiştir.⁸⁶ Öte taraftan sosyoekonomik durumla dindarlık arasında anlam ifade eden bir ilişki bulunmadığını gösteren bir

⁸² Kemalettin Taş, "Dindarlığa Etki Eden Faktörler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2004), 80.

⁸³ Taş, *Dindarlığa Etki Eden Faktörler*, 80.

⁸⁴ Taş, *Dindarlığa Etki Eden Faktörler*, 63-83.

⁸⁵ Ahmet Onay, *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim* (İstanbul: Dem Yayınları, 2004), 115-116.

⁸⁶ Faruk Karaca, *Yabancılaşma ve Din* (İstanbul: Çamlıca Yayınevi, 2014), 244.

araştırmada, popülasyonun çoğunluğu sosyoekonomik durumu orta olan kişilerden meydana gelmektedir (%62,1).⁸⁷

“Bireyin dindarlık düzeyleri harcama durumlarına göre farklılık göstermekte midir?” ve “Rahat harcama yapanlar mı yoksa temel ihtiyaçlarını bile zor karşılayanlar mı daha dindardır?” sorularına yanıt aramak amacıyla bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre, katılımcı kişilerin dindarlık seviyeleri yüksekten düşüğe doğru olacak şekilde tespit edilmiştir: “Düşünerek harcama yapanlar”, “temel ihtiyaçları dışında harcama yapmayanlar”, “temel ihtiyaçlarını bile zor karşılayanlar”, “rahat harcama yapanlar”, “hiç düşünmeden harcama yapanlar”. Düşünerek harcama yapan kişilerin dindarlık eğitimleri, diğer kişilere kıyasla daha yüksek çıkmıştır. İhtiyaç ve gereksinimlerini giderme konusunda hiçbir sıkıntısı olmayan kişilerle sıkıntı çeken kişilerin, istikrarlı bir harcama davranışı olan kişilere kıyasla dindarlık açısından daha zayıf eğilimlere sahip olduğu görülmüştür. Bahsedilen durum, yaşam koşulları düzene girmiş olan orta seviye yaşantısı olan kişilerin, dini daha güzel yaşayabilecek oldukları düşüncesine destek vermektedir.⁸⁸

Kimi çalışma ve araştırmalarda, üst sosyal ve ekonomik destekten orta ve alta doğru gidildikçe, iç güdümlü dindarlığın arttığı gözlemlenmiştir.⁸⁹ Gelir seviyesi arttıkça dindarlık seviyesinin azaldığı, farklı bir deyişle gelir seviyesi azaldıkça dindarlığın arttığı, kimi çalışma ve araştırmalar tarafınca desteklenmiştir.⁹⁰ Örnek olarak Acar vd. tarafınca gerçekleştirilmiş olan bir çalışmada, üst sosyal ve ekonomik desteğe sahip olan kişilerin %53’ünün dinle az ilgili olduklarını belirttikleri görülürken, %20’sinin dinle hiçbir ilgisi olmadığını belirttikleri gözlemlenmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre, çok dindar ya da dindarlar, alt sosyal ve ekonomik destek alan gruplar arasında daha yaygın görülmektedir.⁹¹ Onay’ın hac ibadeti ile alakalı yaptığı bir araştırmada ise, hac ibadetini gerçekleştiren kişilerin yüzde altmışını çok düşük ve düşük gelir seviyesine sahip olan bireyler oluşturduğunu belirtmiştir. Bunun haricinde bahsedilen araştırmaya göre, gelir seviyesiyle hacdan sonra dini tutum puanları arasında ters orantıya sahip bir

⁸⁷ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 297.

⁸⁸ Ali Ayten, *Empati ve Din* (İstanbul: İz Yayınları, 2013), 157-158.

⁸⁹ Mustafa Koç, “Demografik Özellikler ile Dindarlık Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 228.

⁹⁰ Günay Ünver, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1999), 269.

⁹¹ Voltan Nilüfer Acar vd., “Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12/12 (1996), 49-50.

ilişkinin olduğu ifade edilmiştir.⁹² Bu çalışmada, alt gelir sahibi olan kişilerin dini fedakârlık seviyelerinin üst gelirli olan kişilere nazaran daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Aynı sonuç empatik eğilim için de geçerli sayılmaktadır. Geçim problemi olan kişilerin, muhtaçların durumundan etkilenme, muhtaç olan kişilere merhamet ve şefkat gösterme, onların dertleri ile dertlenme gibi empatik eğilimleri, diğer gruplara nazaran daha yüksek çıkmıştır.⁹³

Değer yönelimlerinin çeşitli faktörler bakımından ele alınmış olduğu bir çalışmada, alt sosyoekonomik düzeyde olan öğrencilerin, orta sosyoekonomik düzeye sahip olan kişilere nazaran evresel değerlere daha fazla sahip oldukları tespit edilmiştir. Araştırmada, alt sosyoekonomik düzeyde olan öğrencilerin, farklı düşüncelere, dinsel törelere ve kültürlere daha bağlı ve saygılı oldukları; yardımseverlik, anlayış ve empati gibi evrensel değerleri daha çok içselleştirmiş oldukları gözlemlenmiştir.⁹⁴

Kımtar tarafınca gerçekleştirilmiş olan bir araştırmada hem ibadet hem de inanç boyutu ile gelir seviyesi arttıkça dindarlık düzeylerinin arttığı tespit edilmiştir. Araştırmada, ailesi alt gelire sahip olan gençlerin en düşük, üst seviye olan gençlerinse en yüksek dindarlık düzeyine sahip oldukları gözlemlenmiştir. Nitekim zenginlik, paylaşma erdemi ve şükür duygusuyla Allah'a yakınlaşma vesilesi olabilmektedir. Aynı şekilde zenginler, mali ibadetleri gerçekleştirme konusunda daha avantajlı bir konumda yer almaktadırlar.⁹⁵

Dindarlıktaki gibi dini stres yaşamak ve din değiştirmek gibi konular üzerinde de sosyoekonomik durumun etkisi mevcuttur. Din değiştirmek bazı manevi ve ruhsal tatminsizlik ile açıklanabilecek olduğu gibi sosyal ve ekonomik mahrumiyetler ile de açıklanabilmektedir. Sosyal ve ekonomik mahrumiyetler, kişilerin bir mezhep ya da dinin mesajını almaya yatkın hale getirmektedir. Nitekim gerçekleştirilmiş olan bir çalışmada, din değiştiren kişilerin yüzde altmışının, ailelerinin sosyoekonomik düzeyinin düşük

⁹² Ahmet Onay, "Hac Yapan Kişilerin Hacdan Sonraki Dini Tutumları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 1-23.

⁹³ Ayten, *Empati ve Din*, 156-157.

⁹⁴ Safiye Sarıcı Bulut, "Gazi Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 1/3 (2012), 233.

⁹⁵ Nurten Kımtar, *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi* (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 195.

olduğu tespit edilmiştir.⁹⁶ Dinden kaynaklanan stres durumuna yönelik gerçekleştirilmiş olan bir çalışmada ise, dinden kaynaklanan stresi en fazla yaşayan kişilerin sosyoekonomik durumu en düşük, en yoğun yaşayan kişilerinse sosyoekonomik durumu en yüksek olan kişiler olduğu tespit edilmiştir. En fazla dinden kaynaklı strese maruz kalan kişilerin, kendilerini en düşük seviyede dindar olarak algılayan kişiler olduğu görülmüştür.⁹⁷

Görülmede olduğu üzere sosyoekonomik durum ile dindarlık arasında bulunan ilişkiyi tekbir sonuç ışığında değerlendirebilmek olanaksızdır. Diğer demografik faktörlerde olduğu şekilde, sosyoekonomik durum, medeni durum, eğitim seviyesi, yaş ve cinsiyet gibi faktörler ile beraber ele alınması gerekmektedir. Gerçekleştirilmiş olan çalışma ve araştırmalar incelendiği zaman, genellikle orta seviye sosyoekonomik duruma sahip olan kişilerin, dindarlıklarının daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir.

⁹⁶ Hayati Hökelekli- Celal Çayır, “Gençlerin Din Değiştirip Hristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-sosyal Etkenler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 32.

⁹⁷ Adem Şahin, “Din Kaynaklı Stres Üzerine Bir Araştırma”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2006), 148-180.

İKİNCİ BÖLÜM (DINDARLIĞIN İNSAN PSİKOLOJİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ)

2.1. Dindarlığın İnsan Psikolojisi Üzerindeki Etkisi

Din ve insan psikolojisiyle alakalı tarihsel veriler, ruhsal rahatsızlık konusuna yönelik yardımcı olmaya çalışan kuruluş ve kurumların ilkinin dini kuruluş ve kurumlar olduğunu göstermektedir. Batılı toplumlarda ruhsal hastalık ve sıkıntılar konusunda en iyi ve ilk bakım dini kurumlar tarafınca sağlanmıştır. Örnek olarak ruh hastalıklarıyla alakalı ilk hastanelerden biri dini kural ve yasalara uygun bir şekilde Kudüs'te Milattan Sonra (MS) 490'ta inşa edilmiştir. Taubes'e göre manevi açıdan tedavi, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde sağlanan psikiyatrik bakımın kurulmuş olan ilk formu olarak kabul edilmektedir.⁹⁸ ABD'de uygulanan mesleki terapide, hasta olan kişilerin sağlıksız ve irrasyonel kaygılarından uzaklaştırılarak dikkat ve odaklarını dağıtacak olan eğlenceler düzenlenmiştir. Hristiyanlıkta erdem olan kişiler dahilinde yapıcı tarımsal yaşam inşa edilmiş ve Protestan ahlakından mülhem alınıp hasta bireylere saygıdeğer ve nazik yaklaşımlar gösterilmiştir.⁹⁹

İnsan psikolojisi ve din arasında bulunan ilişkiye yönelik psikologlar farklı görüş ve düşünceler ileri sürmüşlerdir. ABD'nin New York eyaletinde yer alan "*Rational-Emotive Therapy Institute*"nın başkanı ve bilişsel-davranışsal psikoterapiyi bulan kişiler arasında yer alan Albert Ellis, dindarlık seviyesi düşük olan bireylerin duygusal bakımdan daha sağlıklı olacaklarını ifade etmiştir. Psikiyatrist Wendell Watters ise dini inanışların kendilik bilincinin az olmasına, şizofreniye ve depresyona yol açabileceğini öne sürmüştür. Dinin insan psikolojisine pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğunu düşünen kişiler arasında bulunan Jung, ruhsal çatışma durumunda dinin duygusal netlik ve kararlılık konusunda katkıda bulunduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁰

Allport da din fenomeninin, Psikoterapi'nin sağlamayı başaramadığı ilişki ve sevgi gereksinimi konusunda, insanlara katkıda bulunduğunu ifade etmiştir. Varoluşçu psikolojinin değerli isimleri arasında yer alan May de, sağlıklı din ve nevrotik din ayrımını gerçekleştirmiş; sağlıklı dinin bireyi bağımsızlığa teşvik eden, cesaret aşılaman

⁹⁸ Tanaquil Taubes, "Healthy Avenues of the Mind": Psychological Theory Building and the Influence of Religion During the Era of Moral Treatment", *American Journal of Psychiatry* 155/8 (1998), 1002.

⁹⁹ Koenig G. Harold-David B. Larson, "Religion and Mental Health: Evidence For An Association", *International Review of Psychiatry* 13/2 (2001), 67-68.

¹⁰⁰ Harold-Larson, "Religion and Mental Health: Evidence For An Association", 67.

ve hayatı zengin bir hale getiren din olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰¹ İnsan psikolojisi ve dindarlık arasında pozitif yönlü bir ilişkinin bulunduğunu belirten ampirik araştırmaların yanı sıra, negatif yönlü bir ilişkinin bulunduğunu öne süren ampirik çalışma ve araştırmalar da bulunmaktadır.¹⁰² Kimi çalışmalarda ise insan psikolojisi ve dindarlık arasında bir ilişki olmadığı belirtilmiştir.¹⁰³

1950-1960'lı yıllarda dinle olumsuz insan psikolojisi arasında bulunan ilişkiyi ele alan çalışma ve araştırmalara rastlamak mümkündür. 1952 yılında Dreger, dindar kolejde okuyan öğrencilerin, dindar olmayan öğrencilere nazaran daha egolarını savunmacı, bağımlı ve itaatkar olduklarını ifade etmiştir. 1954 yılında ise Cowen, kendilik saygısıyla Ortodox dinine inanan kişiler arasında olumsuz yönde bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Wayne State Üniversitesi'nden Bateman ve Jensen, dini bir öğretimin, bireyin kendini dışarıda ifade etmesinden ise nefreti kendi içine döndürdüğünü gözler önüne sunmuştur.¹⁰⁴ Michigan ve New York eyaletinde yer alan kolej öğrencileri ile çalışmış olan Rokeach; sıkıntılı olduklarını, rahat uyuyamadıklarını ve gerilim altında çalıştıklarını ifade eden dindar öğrencilerin dindar olmayan öğrencilere nazaran daha kaygılı olduklarını saptamışlardır. Ayrıca Dunn, dindar olan öğrenci bireylerin daha fazla endişeli, depresyonda, kendine güvenen ve mükemmeliyetçi olduklarını, bununla beraber erkeklerin kadınsı ilgilerinin olduklarını, kızlarınsa bazı erkeksi ilgilerinin olduklarını ifade etmiştir.¹⁰⁵ Daha güncel araştırma ve çalışmalar incelendiği zaman, Schafer'in Şikago'da yer alan California State Üniversitesi'nde iki yüz seksen iki sosyoloji öğrencisi ile gerçekleştirmiş olduğu çapraz bölgesel bir araştırmada, dini bağlılıkla psikolojik stres seviyesi arasında bulunan ilişki ele alındığında, Yaratıcı'ya inançları konusunda kararsız olduğunu ifade eden kişilerin stres seviyesinin, dini önemli gören kişilerden daha düşük çıkmış olduğu gözlemlenmiştir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Halil Ekşi, *Başaçıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 52.

¹⁰² Harold-Larson, "Religion and Mental Health: Evidence For An Association", 67-78.

¹⁰³ Charles H. Hackney-Glenn S. Sanders, "Religiosity and Mental Health: A Meta-Analysis of Recent Studies", *Journal For the Scientific Study of Religion* 42/1 (2003), 43.

¹⁰⁴ Mildred M. Bateman-Joseph S. Jensen, "The Effect of Religious Background on Modes of Handling Anger." *The Journal of Social Psychology* 47/1 (1958), 133-141.

¹⁰⁵ Ralph F. Dunn, "Personality Patterns Among Religious Personnel: A Review", *Catholic Psychological Record* 3/2 (1965), 125-137.

¹⁰⁶ John D. Schaeffer, "Creation of the Sacred: Tracks of Biology In Early Religions." *New Vico Studies* 15 (1997), 76-79.

Pruyser'e göre dinin nefreti rasyonelleşmesi veya dinde aşırı bağlılığın, aşırı kaygının, abartılmış suçluluk duygusunun, mükemmeliyetçiliğin ve saplantılı düşüncenin gibi durumların olması şüphelidir. Dindar kişilerin kendilerine diğer kişilere yönelik yüksek beklenti ve istekleri olabilmekte veya bahsedilen kişiler, kendilerine benzer olarak inanmayan kişileri ve yaşamayan kişileri dışlıyor ya da yargılıyor olabilmektedirler. Kendilerini dışardan dindar olarak göstermekte olan veya ikiyüzlü olan bazı dindarlar da olabilmektedir. Fakat bu durumun sebebi dini; sosyal statü, çalışma yaşamında güç veya başarı ve ilerlemek adına araç şeklinde görmeleri olabilmektedir.¹⁰⁷

Yetişkinler üstünde insan psikolojisi ve din arasında negatif yönlü bir ilişkinin bulunduğunu ortaya sunan çalışma ve araştırmalar biraz daha azdır. Bu duruma örnek olacak şekilde, Neeleman ve Lewis, dini inanışlar ve davranışlar çerçevesinde, psikiyatrik hastalarla ortopedik hastaları çapraz bölgesel bir şekilde kıyaslamışlardır. Bahsedilen araştırma sonucunda Depresyonda olan hastalar ve psikotik şizofrenler dine normal kişilerden daha meyilli tespit edilmişlerdir. Ayrıca çoğu çalışmada, manevi ve dini değerlerle insan psikolojisi arasında pozitif yönlü ilişkiler ortaya sunulmuştur.¹⁰⁸

Gartner ve diğerlerinin incelemiş oldukları yaklaşık iki yüz çalışma ve araştırmada, ilk olarak pozitif fonksiyon ve dindarlık arasında bulunan pozitif yönlü ilişki gözler önüne sunulmuştur. Ayrıca, dinle zeka, kendilik saygısı, önyargı, psikoz, cinsel rahatsızlık ve kaygı arasında belirli olmayan sonuçlar tespit edilmiştir. Bunun haricinde kimi göstergelerde, düşük insan psikolojisi ve din arasında bir ilişkinin olduğu gözlemlenmiştir.¹⁰⁹

Larson ve diğerleri 1978 ile 1989 seneleri arasında yayınlanmış olan "*American Journal of Psychiatry and Archives of General Psychiatry*" içerisinde bildirilmiş olan tüm dini bağlılık ölçeklerini belirlemişler ve dindarlıkla insan psikolojisi arasında olumlu, olumsuz ve nötr ilişki olarak bildirilmiş olan çalışma ve araştırmaların boyutlarını ele almışlardır. İnsan psikolojisi ve dini bağlılık arasında bulunan ilişkiyi bildirmiş olan elli araştırmanın otuz altısında olumlu, sekizinde olumsuz ilişki olduğu gözlenmiştir. Geri

¹⁰⁷ Koenig-Larson, "*Religion and Mental Health: Evidence For An Association*", 70.

¹⁰⁸ Jan Neeleman-Glyn Lewis, "Religious Identity and Comfort Beliefs In Three Groups of Psychiatric Patients and A Group of Medical Controls." *International Journal of Social Psychiatry* 40/2 (1994), 124-134.

¹⁰⁹ John Gartner vd., Allen. "Religious Commitment and Mental Health: A Review of the Empirical Literature." *Journal of Psychology and Theology* 19/1 (1991), 6-25.

kalan altı araştırmada ise dini bağlılıkla insan psikolojisi arasında herhangi bir ilişkinin olmadığı ifade edilmiştir. Seybold ve Hill'in din fenomeninin negatif ve pozitif etkilerine ilişkin literatür taraması neticelerine göre, din kavramının insan psikolojisi üstündeki pozitif yönlü etkilerinin daha ağırlıklı olduğu gözlemlenmiştir. Din fenomeninin insan psikolojisi üstündeki pozitif yönlü etkilerinden bazıları ise şu şekilde belirtilmiştir: pozitif duygular, başa çıkma stratejileri, sağlıklı hayat, sosyal yaşam.¹¹⁰

Koenig ve Larson, farklı veri tabanlarından yararlanarak dindarlıkla insan psikolojisi arasında bulunan ilişkiyi ele alan sekiz yüz elli beş araştırma saptamışlardır. Dinle insan psikolojisi, madde bağımlılık ve sosyal destek ilişkileri ile alakalı araştırma ve çalışmaları incelemişlerdir. Bahsedilen alışma ve araştırmalarda, dindarlıkla yaşamdan duyulan memnuniyet arasında korelasyon sağlanmış; dini uygulama ve inançlarla yaşamdan yüksek düzeyde memnun olma arasında yüzde seksen pozitif ilişki tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda, dindarlıkla insan psikolojisi arasında olumlu yönde bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir.¹¹¹

Çalışma sonuçlarında oldukça farklı bulgulara varılmasının nedenleri arasında, sonuçların dindarlık benzeri geniş kapsamlı olguları kapsayamamasına rağmen araştırmacı ve uzmanların aşırı genelleme eğilimine gitmeleri yer almaktadır. Örnek olarak mutluluk ve dindarlık konularını ele alan psikologların yargıları incelendiği zaman, oldukça farklı sonuçlar ortaya çıktığı görölmektedir.¹¹²

Araştırmacı ve uzmanların inceledikleri mutluluk ve sağlık kriterlerinde bulunan farklılıklar incelendiği zaman, Becker'in nevrotik belirtilerin ve ruhsal rahatsızlıkların yokluğuna dayanıp dindarlıkla alakalı olumlu sonuçlara ulaştığı görölmektedir. Dittes'se dindarlıkla alakalı olumsuz bulguları, kendini kontrol, esneklik, açık fikirlilik, yeterlilik ve kendini gerçekleştirme gibi oranların neticelerine dayanarak saptamıştır. Sanua'nın çelişkili sonuçlaraysa kriterlerin genel dağılımını ele aldıktan sonra varmış olduğunu anlaşılmaktadır. Görölmekte olduğu gibi bahsedilen farklı sonuçların açığa çıkması

¹¹⁰ Hackney-Sanders, *Religiosity and Mental Health: A Meta-Analysis of Recent Studies*, 44.

¹¹¹ Koenig-Larson, *Religion and Mental Health: Evidence For An Association*, 68.

¹¹² Koenig-Larson, *Religion and Mental Health: Evidence For An Association*, 68.

konusunda, araştırmacı bireylerin kavramları nasıl tanımlamış olduklarının ciddi rolü bulunmaktadır.¹¹³

2.1.1. Dindarlık ve Mutluluk

Mutluluk, tanımını oldukça güç bir kavram olarak nitelendirilmektedir. Genellikle sözlük içerisinde, hoşnutluk ve iyilik durumu şeklinde ifade edilmektedir. Fromm, mutluluğu, bireyin imkan ve olanaklarını yaratıcı olarak geliştirip hem dünyayla birleşmesi hem de kendi bütünlüğünü muhafaza etmesi şeklinde ifade etmiştir.¹¹⁴

Mutluluk ile alakalı görülmekte olan bazı değerlerin başında “sevgi” yer almaktadır. İnsanların başka kişilerden sevgi beklmelerinden çok sevebilmeleri, en büyük mutluluk ve değer kaynağı olarak kabul edilmektedir.¹¹⁵ Çoğu insan için sevgi en önemli mutluluk kaynağı olarak görülmektedir. Ancak sevginin akla ve yaratıcıya uygun olması gereli görülmektedir. Karşılıklı saygı ve sevginin bulunduğu ve kişilik bütünlüğünün olduğu şekilde muhafaza edildiği yaratıcı sevgiyle mutluluk ve sevinç beraber gelmektedir.¹¹⁶ İnsanların mutlu olmalarına yardımcı olan diğer bir değerse ümittir. Bireylerin yaşama ümit ile bakmaları, onları yaşamın güçlük ve zorlukları karşısında ayakta kalabilmelerine katkıda bulunan ne önemli güçler arasında yer almaktadır. Ayrıca yaşamı anlamlandırarak yaşamak, fedakarlık, güvenlik, özgürlük, iyimserlik ve cesaret de mutluluğun kaynakları arasında yer almaktadır.¹¹⁷

Dini uygulama ve inançlar iyimserliğe ve pozitif dünya görüşüne destek vermektedir. Dini öğretilerin büyük bir kısmı, bir başka kişiye yardım etmeyi ve ilgilenmeyi emretmektedir. Başkalarına karşı cömerterliğe, merhamete, inceliğe, şefkate ve affetmeye vermiş odluğu değer ile toplum içinde insanlar arasında bulunan ilişki güçlenmektedir. Söz konusu dıştan yönelimli davranış ve tutumların hepsi, bireyleri kendi problem ve sorunlarından uzaklaştırabilmekte ve diğer insanların yardımlarını görerek mutluluğunu artırabilmektedir. Ayrıca insanın duygusal açıdan sıkıntı ve problemlerini çözüme kavuşturmasını kolaylaştırmaktadır.¹¹⁸

¹¹³ Kenneth I. Pargament, "Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme" çev., Ali Ulvi Mehmedoğlu *ÇÜİFD* 5/1 (2005), 279-313.

¹¹⁴ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, çev. Aydın Arıtan (İstanbul: Arıtan Yayınları, 1993), 220.

¹¹⁵ Kemal Sayar, *Ruh Hali: Bireysel Mutluluk, Sosyal Mutluluk* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2006), 19.

¹¹⁶ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 218-219.

¹¹⁷ Sayar, *Ruh Hali: Bireysel Mutluluk, Sosyal Mutluluk*, 19-21.

¹¹⁸ Koenig-Larson, *Religion and Mental Health: Evidence For An Association*, 72.

Antonovsky'e göre dindarlıkla mutluluk arasında bulunan pozitif yönlü ilişki şu şekilde ifade edilmektedir: “*Din, hayata umutlu bakmayı ve hayatı anlamlandırmayı sağlar. Böylece ruh sağlığına olumlu etki eder. Din, insanın hayatta karşılaştığı problemlere çözümler üretmesini sağlar (güçlü bir başa çıkma mekanizması olarak işlev görür). Ayrıca, ruhsal ve fiziksel mutluluk etkileşim halindedir. Kendisini fiziksel anlamda iyi hisseden insanlar ruhsal anlamda daha iyi, daha az kaygılı ve daha az depresyona yatkın olurlar. Fiziksel sağlığa yardımcı olan duygusal durumlar bağışıklık sistemine yardımcı olmaktadır. Din, alkol bağımlılığı, sigara, uyuşturucu bağımlılığı, sağlıksız cinsel yaşam, intihar girişimleri, zorbaca davranışlara meyilli olma ve sağlıksız diyet gibi kötü alışkanlıklara bağımlı olmayı azaltır. Bu durum da sağlığı olumlu yönde etkileyebilir*”.¹¹⁹

Manevi yaşamın, insan üzerindeki bazı kimyasal salgıları harekete geçirmekte olduğu ve söz konusu kimyasal salgıların savunma mekanizmasını kuvvetlendirerek hastalık ve rahatsızlıklara karşı insanları koruduğu ifade edilmektedir.¹²⁰ Gerçekleştirilmiş olan araştırma ve çalışmalar dini ibadet ve uygulamalar bağlı olan bireylerin genel olarak sosyal destek ağına sahip olduklarını ve bu ağların da psikolojik ve fiziksel açıdan sağlık sonuçlarını pozitif olarak etkilediğini gözler önüne sunmaktadır.¹²¹

Folkman ve Lazarus'a göre, Yaraticıya, kainatta bulunan düzene veya kadere duyulmakta olan inanç, karşı karşıya kalılabilecek olan en kötü deneyimlerin dahi bir manasının olduğunu öğrenerek insanların ümitlerini yitirmelerine engel olmaktadır. Klausner ise inancın, davranış haline dönüşme kuvveti olduğunu ve bu sebeple pasiflik, gerginlik, ümitsizlik ve kaygının panzehri olduğunu belirtmektedir. Din, temin etmiş olduğu kozmik açıklamalar ile, yaşamın yapısından kaynaklı olan ölüm kaygısı, anlamsızlık ve boşluk gibi varoluş ile alakalı kaygılar ile başa çıkabilme aracı olarak nitelendirilmektedir.¹²²

¹¹⁹ James W. Jones, “Religion, Health and the Psychology of Religion: How the Reaserch on Religion and Health Helps Us Understand Religion”, *Journal of Religion and Health* 43/4 (2004), 319.

¹²⁰ Nevzat Tarhan, *Mutluluk Psikolojisi* (İstanbul: Timaş yayınları, 2003), 141.

¹²¹ Jones, *Religion, Health and the Psychology of Religion: How the Reaserch on Religion and Health Helps Us Understand Religion*, 319.

¹²² Yaparel, *Yirmi-Kırk Yaşları Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko- Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, 24.

Richard ve diğerleri terapistlerin, terapi almaya gelen kişilere, sorun ve problemleri ile baş etmeleri, değişimleri ve iyileşmelerine katkıda bulunmaları adına manevi değer ve kaynaklara erişmelerinde rehberlik etmeleri gerektiğini ifade etmişlerdir. Fakat din, sürekli olarak pozitif yönlü duygu ve ilişkilere destek vermeyebilmektedir. Korku, utanç ve suçluluk hislerine de yol açabilmektedir. Ayrıca katı bakış açısı, düşük kendilik algısı ve sosyal izolasyon da yanlış uyumla ilişkili bir şekilde ortaya çıkabilmektedir. Ancak bulgular genel olarak incelendiği zaman, dini uygulama ve inançların, daha iyi bir ruh sağlığı, bireyin kendine zarar vermekte veren eğitimlerin düşük olması ve sosyal faaliyetleriyle ilişkili olduğu görülmektedir.¹²³

Mutluluk ve din arasında bulunan ilişkiyi saptamak amacı ile gerçekleştirilmiş olan araştırma ve çalışmalar incelendiği zaman, aralarında genellikle olumlu bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir.¹²⁴ Dini kararlılık ve bağlılık veya yaşamın anlamı arasında bulunan ilişkiyi ele alan çalışma ve araştırmaların büyük bir kısmı, bahsedilen kavramlar arasında pozitif yönlü ilişkilerin bulunduğunu gözler önüne sunmaktadır. Konu ile alakalı gerçekleştirilmiş olan yüz araştırmadan yetmiş dokuzu, dini davranış ve inançların yaşamdan memnun olma, yüksek moral ve mutlulukla pozitif yönlü bir ilişki içerisinde olduğunu ortaya sunmuştur. Mutluluk ve din kavramları sosyal statü, yaş ve benzeri faktörlere göre değişiklik gösterebilmektedir. Bu sebeple aralarında bulunan gerçek ilişkiyi saptayabilmek adına iki kavramın devamlı olarak incelenmesi gereklilik arz etmektedir.¹²⁵

Steinitz, yaşlı kişilerde ahiret inancının mutluluğa yönlendirdiğini ortaya çıkarmıştır. Peteren ve Schwab, kullarına yardımcı olan, destekleyen ve bakarak gözetken Yaraticı inancına sahip bireylerde, yalnızlık hissini azalmış olduğunu saptamışlardır.¹²⁶ Koenig ve Larson'a göreyse yaşam koşullarını ve yaşamdan sonraki sonsuzluğun kontrolünü sağlayan, insanlar ile ilgilenmekte olan ve onların istek ve beklentilerine yanıt veren, onlara yardımcı olan, güçlü, merhametli, affedici Tanrı inancı, insanları hayata karşı bakış açılarını pozitif olarak etkilemektedir.¹²⁷

¹²³ Koenig-Larson, *Religion and Mental Health: Evidence For An Association*, 72.

¹²⁴ Neda Armaner, *Psikopatolojide Dini Belirtiler* (Ankara: Demirbaş Yayınları, 1973), 10.

¹²⁵ Koenig-Larson, *Religion and Mental Health: Evidence For An Association*, 71.

¹²⁶ Benjamin Beit Hallahmi-Michael Argyle, "Dindarlığın Etkileri 1", çev. Adem Şahin, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2000), 457.

¹²⁷ Koenig-Larson, *Religion and Mental Health: Evidence For An Association*, 72.

Skokon ve Dull, dini ibadet ve inançların, insanları mutluluğa götürecektir kontrol ve iyimserlik hissini artırabilecek olduğunu ifade etmişlerdir. Lowenthal’se dini buyruk ve kuralların tümünü gerçekleştiren bazı kişiler için bahsedilen durum, stresten uzaklaşmanın kaynağı olabileceğini ileri sürmüştür.¹²⁸

Argyle ve Hallahmi’nin gerçekleştirmiş olduğu araştırmanın sonuçlarına göre, belli bir kiliseye mensup olan kişilerin olmayanlara, her hafta düzenli bir şekilde kiliseye giden kişilerin gitmeyenlere ve kendilerini Yaratıcı’ya daha yakın hissedilen kişilerin hissetmeyenlere göre yaşamlarından daha çok memnun olduklarını tespit etmişlerdir.¹²⁹

Inglehart tarafınca Avrupa bölgesinde yaklaşık olarak 160 bin kişi üstünde gerçekleştirilmiş olan çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre, haftalık ibadetlerini sistemi bir şekilde yerine getiren kişiler arasında, yaşamlarından memnun olan kişilerin oranı %84’tür. Dinle ilişkisi bulunmayan bireylerde ise bahsedilen oran %76’ya düşmektedir. Bahsedilen sonuçlara göre, dindarlık artış gösterdikçe mutluluk da artış göstermektedir.¹³⁰

Hayta’nın İlahiyat fakültesinde okuyan öğrenciler üstünde gerçekleştirmiş olduğu bir çalışmanın bulgularına göre, dini yaşam ve ibadetler ile yaşamın anlamını yakalamakta olan ve umutlu olan gençler, negatif yönlü düşünce değişimlerini ve şiddetli kaygı, öfke ve sıkıntı durumlarını daha az yaşamaktadırlar. İnsan psikolojisi bakımından oldukça zorlu dönemler arasında yer alan bu dönemde, dini yaşam ve ibadetler, insanda iyimserlik ve umudu artırmaktadır.¹³¹

Dindarlıkla öznel mutluluk ve yaşamdan zevk alma arasında bulunan ilişkiyi yaşlılar üzerinden ele almış olan Akgül, Müslüman ve Türk örneğinde, namaz haricinde dini yaşamın diğer göstergeleri ile yaşamdan zevk alma ve mutluluk arasında anlam ifade eden bir ilişki bulunmadığını tespit etmiştir. Bahsedilen durum, mutlulukla dini yaşamın ibadet boyutu arasında pozitif bir ilişki olduğunu kısmi olarak desteklemektedir.¹³²

¹²⁸ Hallahmi-Argyle, *Dindarlığın Etkileri* 1, 457.

¹²⁹ Hallahmi-Argyle, *Dindarlığın Etkileri* 1, 457.

¹³⁰ Yapıcı, *Toplumsal Cinsiyet Din ve Kadın*, 91.

¹³¹ Akif Hayta, “İbadetler ve Ruh Sağlığı”, *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi* içinde Editör: Hayati Hökelekli (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 147.

¹³² Yapıcı, *Toplumsal Cinsiyet Din ve Kadın*, 96.

İnsanların manevi, fiziksel, psikolojik ve sosyal yönlerinin bir bütün şeklinde ele alınması gerekmektedir. Bunun sebebi, bahsedilen yönler birbirleriyle iletişim halindedir. Örnek olarak, farklı yaşam stresleri ile baş etmeye çalışmakta olan kişiler ile gerçekleştirilmiş olan araştırma ve çalışmalarda, dini başa çıkmanın olumlu şekillerinde hem Yaratıcıya daha fazla yakınlık hem de daha düşük duygusal stressizlik içermekte olan manevi sonuçlar ile de ilişkilendirilmiştir.¹³³ Görüldüğü gibi dindarlıkla mutluluk arasında karşılıklı bir ilişkinin olduğundan bahsetmek mümkündür.

2.1.2. Dindarlık ve Özsaygı

İnsanların kendileri ile alakalı pozitif veya negatif değerlendirmelerini belirten benlik saygısı, diğer bir deyişle özsaygı kavramı, ilk defa James tarafınca kullanılmıştır. Özsaygı, insanların kendilerine ilişkin duygu ve hislerini ifade etmektedir. Yüksek özsaygı, insanların kendilerine ve yeteneklerine güvenmelerini sağlamaktadır. Düşük özsaygıysa insanların kendilerini başarısız ve değersiz hissetmelerine neden olmaktadır.¹³⁴

Özsaygı, insanların kendilerini olduklarından üstün görmeleri anlamına gelmemektedir. İnsanların kendilerini en güçlü, güzel ve üstün görmeleri ve bu sebeple kıskanıldıklarını düşünmeleri özsaygı değil, büyüklük sanrıları olarak kabul edilmektedir. Benlik olgusunun abartılmasından kaynaklı olarak gelişen buna benzer bir benlik, paranoid bireylerde rastlanan yalancı benlik olarak ifade edilmektedir. Darren ve diğerlerinin gerçekleştirmiş oldukları bir araştırmanın bulgularına göre, özsaygıyla dini katılım arasında anlam ifade eden bir ilişki bulunmaktadır. Bu bağlamda, dini katılımın artış gösterdikçe özsaygının da arttığı söylenebilmektedir.¹³⁵

Ellison'ın Afro-Amerikalılar üstünde özsaygı, genel psikolojik durum ve dindarlık arasında bulunan ilişkiyi değerlendirmiş olduğu araştırmanın bulgularına göre, Yaratıcıya inancı olan, ibadetlerini yerine getiren, diğer bir deyişle dindarlık seviyesi yüksek olan bireylerin genel psikolojik durumları ve özsaygı seviyelerinin daha iyi olduğu

¹³³ Pargament, *Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme*, 289.

¹³⁴ Asım Yapıcı-Hasan Kayıklık, "Ruh Sağlığı Bağlamında Dindarlığın Öz Saygı ve Kaygı ile İlişkisi: Çukurova Üniversitesi Örneği", *DEM Dergisi* 3/9 (2005), 196.

¹³⁵ Darren E. Sherkat-Mark D. Reed, "The Effects of Religion and Social Support on Self-Esteem and Depression Among the Suddenly Bereaved." *Social Indicators Research* 26 (1992), 259.

söylenmektedir.¹³⁶ Kayıklık ve Yapıcı'nın üniversite öğrencilerinin dinsel yaşamlarının farklı boyutlarıyla özsaygı ve kaygı seviyelerini araştırdıkları bir çalışmada, dindarlık eğilimleriyle kaygı ve özsaygı arasında bir ilişkinin olmadığını tespit etmişlerdir.¹³⁷

2.1.3. Dindarlık ve Kaygı

Kaygı, sebebi bilinmeyen, bilincin dışında gerçekleşmekte olan korku ya da giderilmeyen istekler nedeniyle meydana gelen endişe ve sıkıntı hali olarak tanımlanmaktadır.¹³⁸ Lewis'e göre, Latince "anxius" kelimesinden gelen "anksiyete" olgusu, üzüntü ve kaygı hali şeklinde ifade edilmiştir.¹³⁹

Horney'e göre kaygının, gerçek yaşamda karşı karşıya kalınan tehlike ve riskler ile orantılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Genel olarak insanların zihinlerinde kurdukları tehlikeler karşısında gösterdikleri tepkiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaygının yoğunluğu, karşı karşıya kalınan durumun insan için taşımakta olduğu anlam ile doğru orantılıdır. Ayrıca kaygıya yol açan sebepler insan bakımından belirsizdir.¹⁴⁰

Kaygının fiziksel ve ruhsal açıdan birçok belirtisi bulunmaktadır. Bu belirtilerden bazıları şu şekilde sıralanabilmektedir:¹⁴¹

- Uykusuzluk
- Terleme
- Titreme
- Solunumda artış
- Kas gerginliği
- Mide ve bağırsak yakınmaları
- Kan basıncında azalma veya artma
- İştahsızlık

¹³⁶ Christopher G. Ellison, "Religious Involvement and Self-Perception Among Black Americans", *Social Forces* 71/4 (1993), 1027-1055.

¹³⁷ Yapıcı-Kayıklık, *Ruh Sağlığı Bağlamında Dindarlığın Öz Saygı ve Kaygı ile İlişkisi: Çukurova Üniversitesi Örneği*, 196-197.

¹³⁸ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2006), 147.

¹³⁹ Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*, 147.

¹⁴⁰ Karen Horney, *Çağımızın Nevrotik Kişiliği*, çev. Selma Koçak (İstanbul: Doruk Yayınları, 2003), 37-39.

¹⁴¹ Özcan Köknel, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik* (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1982), 162.

- Güçsüzlük
- Çarpıntı
- Halsizlik
- Bulantı
- Baş ağrısı
- Baş dönmesi
- Ağız kuruluğu
- Şaşkınlık
- Tedirginlik
- Gerginlik
- Güvensizlik
- Endişe
- Panik

Kaygıya maruz kalan bireylerde psikolojik açıdan vehim, panik ve korku gibi hisler ile beraber düşünce ve fikirlerine hakim olan mutsuzluk eğilimlerine de rastlanmaktadır.¹⁴²

Kaygı, bilincin dışında gerçekleşmesi sebebiyle üstü kapalı olarak insanlarda bir şeylerin bozulmuş olduğunun işaretini vermekte ve insanları bahsedilen bozukluğu düzeltmeye zorlamaktadır. Bahsedilen durum, insana üstü kapalı olarak yapılan bir meydan okuma olarak nitelendirilmektedir. İnsanlara, bazı tavırlarını değiştirmeleri gerektiğini kabullendirmek oldukça güçtür. Hatta insan, en kuvvetli direnişi bahsedilen kabulleniş sırasında göstermektedir. Bu sebeple insanlar, buna benzer bir meydan okumadan hoşlanmamaktadırlar.¹⁴³

2.1.4. Dindarlık ve Umut

Dini değer ve inançlar, insanların yaşamı pozitif olarak karşılama, kabul etme ve sabretme düzeylerini artırıcı bir misyon üstlenmektedirler. Bu sebeple dindar insanlar hayata pozitif ve umutlu bir yönelim sistemiyle bakmaktadırlar. Böylelikle karşı karşıya kaldıkları sorun ve problemleri başka bir açıdan ve daha iyimser olarak bakmaya yönelim

¹⁴² Özcan, *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*, 162.

¹⁴³ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 250.

gösteren dindar kişiler, bahsedilen sorun ve problemlerin dini yüklemeler ile tekrardan anlamlandırmaya çalışmaktadırlar.¹⁴⁴

Dindarlar, inançları ışığında karşı karşıya kaldıkları problem ve sorunlar ile başa çıkabilmek adına Yaratıcıyla girdikleri tecrübi ilişkinin temelinde durumu tekrardan analiz etme arayışına girmektedirler. Örnek olarak Müslüman bir birey, “*Onlar, inananlar ve kalpleri Allah’ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur*”¹⁴⁵ ayetinin de belirttiği üzere Allah’ın stresli durumlar ile baş edebilmek adına insanlara kuvvet verdiğine¹⁴⁶ yönelik bir umut beslemektedirler. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’in “...*Allah’ın rahmetinden umut kesmeyin. Zira kafirler topluluğundan başkası Allah’ın rahmetinden umut kesmez*”¹⁴⁷ ayetinden de anlaşılacak olduğu gibi, dini umudun konusu Allah’ın merhamet ve rahmetidir. Bu nedenle bilhassa yüksek bir dindarlık seviyesine sahip olan kişilerin umutlarını dini metinden almış oldukları mesajlar ışığında yaşamlarının bütün alanlarına yaymaları oldukça doğal olarak kabul edilmektedir. Bunun sebebi, buna benzer bir dindarlıkta, kişisel yaşam, doğal bir şekilde dini mesajların belirleyiciliğinde şekillenmektedir.¹⁴⁸

İnsanların ellerinde, gelecekte olabileceklerini düşündükleri şeylerin mutlak suretle gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini görebilecekleri bir araç bulunmamaktadır. Gelecek umudu adına ampirik bir kanıtın olmamasından kaynaklı, dindarlar bir manada inandıkları varlığa güvenmek zorundadırlar.¹⁴⁹ Sadece bu şekilde bir güven, ölümün kontrol edilemezlik hissinden umudun ortaya çıkmasını sağlayabilmektedir. Ölümü yönetilebilir hale getiren dindar, “*O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır...*”¹⁵⁰ suresinin belirttiği gruplardan ilkinde girmeyi ve böylelikle Allah’ın rahmeti ve bereketine kavuşup edebi kurtuluşa ermeyi umut edebilmektedir.¹⁵¹

¹⁴⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 75.

¹⁴⁵ *Kur’an-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş–Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Ra’d, 13/28.

¹⁴⁶ Nooria Mehraby, “Psychotherapy With Islamic Clients Facing Loss and Grief”, *Psychotherapy in Australia*, 9/2 (2003), 3.

¹⁴⁷ *Kur’an-ı Kerîm Meâli*, Altuntaş – Şahin, Yusuf, 12/ 87.

¹⁴⁸ Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 98.

¹⁴⁹ Cafer Sadık Yaran, “Death and Immortality in Islamic Thought”, *ODMİFD* 10 (1998), 115.

¹⁵⁰ *Kur’an-ı Kerîm Meâli*, Altuntaş –Şahin, *Âl-i imrân*, 3/106.

¹⁵¹ *Âl-i İmrân* 3/107.

2.1.5. Dindarlık ve İyimserlik

Karşı karşıya kaldığı olumsuz durumlar sonucunda pes etmeyip genel bir iyimserlik beklentisinde olan kişinin, problemin getirdiği psikolojik sıkışmışlık karşısında daha dirençli olduğu söylenebilmektedir. Ayrıca iyimserlik veya hayatta olumlu şeylerin olacağına ilişkin bir inanışın, kişiliğin temel bileşenleri arasında yer alan insan hayatının pek çok boyutuyla bağlantılı olduğu varsayıldığında, iyimserliğin pek çok değişken ile ilişkili olduğu görülmektedir.¹⁵² Bahsedilen değişkenler arasında dindarlıkta yer almaktadır. Dindarlık, yalnızca bir inanışın tasdik edilmesi değil, tasdik edilen inanışın kişinin tüm hayat alanlarını kuşatarak, bahsedilen alanların içerisine nüfus etmesi ile bir değer belirtmektedir. Böylelikle dindarlığın iyimserlik ile olan ilişkisinden kaynaklı dindar olan kişi, hayatın bütün engellerine rağmen psikolojik açıdan kırılmalık karşısında ayakta durabilmektedir. Türkiye’de gerçekleştirilmiş olan farklı çalışma ve araştırmalarda, bahsedilen duruma destek veren bazı bulgulara ulaşılmıştır. Örnek olarak kişilerin gündelik faaliyetlerinde karara varma süreci içerisinde karşı karşıya kaldıkları zorluk ve güçlükler, onların psikolojilerini tehdit edebilecek faktörler haline gelme potansiyeli barındırmaktadır.¹⁵³

Esasen insanların buna benzer zorluklar ile karşı karşıya kalmalarının en önemli sebebi, karara varma sırasında gücüne en fazla güvendikleri akıllarının, her şeyi tam anlamı ile anlayabilecek seviyede olmamasıdır.¹⁵⁴ Bu sebeple insan, bu tarz durumlar söz konusu olduğunda, diğer bir deyişle karara varmak ile varmamak arasında gelgit durumlarında, yaşama sürecinde huzursuz olabilmektedir. Çünkü önem arz eden kararların verilme süreci, insanların psikolojik açıdan dengelerini bozuntuya uğratma potansiyeline sahiptir. Bu tarz bir durumda kalan dindarlar, açıklama konusunda zorlandıkları olay ve durumları, inandıkları kutsal varlığın bir hikmete binaen yaratmış olduğunu ve kendilerininse bahsedilen durumu kavramaktan aciz kaldıklarını düşünüp

¹⁵² Mehmet Gündoğdu vd., “Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Yönelimi”, *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 22/22 (2005), 153.

¹⁵³ Gündoğdu vd., “Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Yönelimi”, 154.

¹⁵⁴ *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş -Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Bakara, 2/216.

rahatlamaktadırlar.¹⁵⁵ Böylelikle iyimser bir hayat felsefesine destek veren bu görüşler, dindarların psikolojik dayanıklılıklarını artırmaktadır.¹⁵⁶

Morin'e göre din, insanlara sıkıntılarını aşma imkanı tanıyan bir iyimserlik sunmaktadır.¹⁵⁷ Bahsedilen durum, dindarlık ile psikoloji arasında bulunan ilişkinin olumlu anlamlı bir seyir izlemesine destek vermektedir. Bu bağlamda James, insanların ruhi durumlarıyla dini yaşamları arasında yer alan bir ilişkiden söz ederek, mutlu ve iyimser bir mizacı olan insanların Yaratıcıyı kötülükler ile alakalı olmayan, tam tersine iyilikleri ortaya çıkararak üstün bir güç şeklinde kabul ettiğini; melankoli hastaları başta olacak şekilde bazı ruhsal sıkıntılara sahip karamsar kişilerinse, bahsedilen ruh hallerine uygun bir Yaratıcı görüşünü benimsemiş olduklarını dile getirmiştir.¹⁵⁸

İyimserlik ve din ilişkisi konusuna yönelik teorik yaklaşımların dışında, konuyla alakalı gerçekleştirilmiş olan tecrübi çalışma ve araştırmalar da dindarlık seviyesi yüksek olan insanların, düşük olan kişilere nazaran psikolojik bakımdan daha iyi durumda olduklarını, yaşamdan daha fazla doyum sağlamış olduklarını gözler önüne sunmuştur.¹⁵⁹

2.2. Dindarlık ve Ruh Sağlığı Arasındaki Olumlu İlişki

Ruh sağlığı ve dindarlık arasında bulunan etkileşim ve ilişkiye odaklanmış olan araştırmacı ve uzmanlar, çoğunlukla dinin insanlara manevi destek vermesi, dünya ve hayata karşı genel bir duruş, erdemlilik, ahlaklılık, ibadetlerin sağaltıcı etkisi, dini rol modeller ve Tanrı tasavvuru gibi farklı kesişim bölgelerine ruh sağlığını etkileyeceğini belirtmektedir.¹⁶⁰ Olumlu ruh sağlığı ve dindarlık arasında bulunan ilişki kapsamında değerlendirilecek olan birinci kavram hayat memnuniyeti olarak bilinmektedir. Ruh sağlığının en olumlu ve yaygın göstergeleri arasında yer alan ve bu çalışmanın da temel değişkenleri arasında yer alan yaşam memnuniyetinin maneviyat ve dinle ilişkisi hem

¹⁵⁵ el-Bakara, 2/216.

¹⁵⁶ Faruk Karaca, "Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 6/16 (2003), 82.

¹⁵⁷ Hökelekli, *Ölümlerle İlgili Tutumlar ve Dini Davranış*, 84.

¹⁵⁸ Ümit Horozcu, *Din Psikolojisi Açısından William James ve Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 197.

¹⁵⁹ Mustafa Köylü, "Dinin Ruh ve Beden Sağlığı Üzerindeki Etkisi", ed. Nurullah Altaş- Mustafa Köylü, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri* (Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2012), 112.

¹⁶⁰ Asım Yapıcı-Ali Koçak, "Türkiye'de Ruh Sağlığı, Maneviyat ve Dindarlık: Meta Analitik Bir Değerlendirme", *Din, Değerler ve Sağlık* 65-115 (2017), 85.

yabancı hem de yerli literatür içerisinde farklı bağlamlarda merak konusu olmuş ve araştırmalara konu haline gelmiştir.¹⁶¹

Yaşamdan ve yaşamın gidişatından duyulmakta olan tatmin duygusu ile eşdeğer ve bu duruma ilişkin bir bilişsel muhasebe şeklinde kabul edilen yaşam memnuniyeti, genellikle dindarlık ile pozitif yönlü ilişkiler göstermiştir. Örnek olarak Ayten, farklı örneklemeler ile yürütmüş olduğu araştırma ve çalışmalarda dindarlıkla yaşam memnuniyeti arasında çoğunlukla pozitif yönlü ilişkiler görülmüştür.¹⁶² Benzer olarak hastane personellerin, hasta ve hasta yakınlarıyla yapılmış olan bir çalışmada ise, olumlu dini başa çıkmanın çeşitli boyutlarıyla yaşam memnuniyeti arasında ilişkiler saptanmıştır.¹⁶³

Turan, yakın zaman içerisinde gerçekleştirmiş olduğu bir çalışmada, diğer sonuçlar ile tutarlı olarak yaşam memnuniyetiyle öznel dindarlık ve pozitif yönlü dini başa çıkma arasında bulunan karşılıklı pozitif yönlü etkileşime ilişkin bulgulara ulaşmışken¹⁶⁴ Gashi tarafınca üniversiteli öğrenciler ile gerçekleştirilmiş olan bir çalışmada, daha yüksek dindarlık algısı olan öğrencilerin yaşam memnuniyeti ve duada da yüksek puanlara sahip oldukları gözlemlenmiştir.¹⁶⁵

Yaşam memnuniyetine benzer olarak fakat ağırlıklı bir şekilde geleceğe ilişkin pozitif yönlü bir tutum ve algının hakim olduğu iyimserlikte dindarlık ile beraber ele alınmakta olan araştırma konuları arasında yer almaktadır. İyimserlik ve dindarlık arasında bulunan karşılıklı ilişki bazı zamanlarda doğrudan olmamak ile beraber, iyimserliğin ne şekilde tanımlandığını ya da dini yaşayış şekline göre de değişiklik gösterebilmektedir.¹⁶⁶ Nitekim nesnel ve tek bir iyimserlik türü bulunmamaktadır. Literatür içerisinde dini, büyük, küçük, iyimserlik eğilimi gibi çeşitli kavramsallaştırmalar bulunmaktadır. Geleneksel açıdan tanımlamalar, nedensel atıflar,

¹⁶¹ Yapıcı-Koçak, *Türkiye’de Ruh Sağlığı, Maneviyat ve Dindarlık: Meta Analitik Bir Değerlendirme*, 85.

¹⁶² Ayten, *Empati ve Din*, 25.

¹⁶³ Ali Ayten vd., “Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012), 74.

¹⁶⁴ Yahya Turan, "Yalnızlıkla Başa Çıkma: Yalnızlık, Dini Başa Çıkma, Dindarlık, Hayat Memnuniyeti ve Sosyal Medya Kullanımı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 426.

¹⁶⁵ Feim Gashi, "Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Fen-Edebiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği)" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2016), 16.

¹⁶⁶ Yapıcı-Koçak, *Türkiye’de Ruh Sağlığı, Maneviyat ve Dindarlık: Meta Analitik Bir Değerlendirme*, 82.

beklentiler ve amaçlar gibi onun bilişsel boyutunu öne çıkarmaktadır. Fakat diğer faktörleri göz ardı etmek, iyimserliğin eksik anlaşılmasına neden olabilmektedir. Dolayısı ile iyimserliğin, davranış ve duygulara yansımakta olan boyutları ile de ele alınması gerekmektedir.¹⁶⁷

Peki, iyimserlik ve dindarlık arasında bulunan muhtemel ilişkiler nasıl ortaya çıkmaktadır? Bu soru, din fenomeninin bir bütün şeklinde varoluşa yüklemiş olduğu anlamlar kapsamında açıklanabilmektedir. Örnek olarak, İslamiyet'te başta insanlar olacak şekilde bütün varlıkların yaratılma amaçları belirlidir. İnanç ve iman kuralları temelinde inançlı olan bir bireyin yaşama yönelik tutum ve algısı da belli bir çerçeveye oturtulmuştur. Böylece insanlar, çevrelerinde gelişmekte olan ya da başlarına gelen bir olayın anlamını bu şekilde tayin edip belirsizlik durumundan önemli ölçüde kurtulabilmektedirler.¹⁶⁸

Nitekim insanlar, hayatlarının neredeyse tüm alanlarında kontrol duygusunu ellerinde hissedebildikleri netlik arayışındadırlar. Diğer taraftan, belli amaç ve hedeflere matuf hayat anlayışlarının yanında bahsedilen esas ve yasalar çerçevesinde insanların yaşamlarına tutarlık ve bütünlük sağlaması da geleceğe ilişkin daha pozitif ve iyimser beklentilere destek verebilmektedir. Fakat yine de iyimserlik duygusunun aşırı düzeyde olduğu, insanların doğaları ve gerçekliklerinin belirsiz bir hale geldiği fazla iyimserlik durumları söz konusu olduğunda, insan ve toplumlar için bir illüzyon riski ortaya çıkabilmektedir.¹⁶⁹

Dindarlık ve iyimserlik arasında bulunan ilişkiye odaklanmış olan ampirik çalışma ve araştırmalarda, iyimserlik ve dindarlık arasında çoğunlukla pozitif yönlü bir etkileşim ve ilişki olduğu belirtilmiştir. Olumlu ruh sağlığında çoğunlukla yaşama yönelik farklı beklenti ve ihtiyaçlara vurgu yapıldığı beklenti ve değer modeli kapsamında ele alınmış olan iyimserliğin sağlıklı bir şekilde işleyişi, çoğunlukla iyi oluşun önem arz eden bir göstergesi şeklinde kabul edilmiştir.¹⁷⁰ ABD'de gerçekleştirilmiş olan bir araştırmada, Tanrı ile pozitif yönlü bir ilişki gerçekleştirmiş olan katılımcı bireylerin daha iyimser

¹⁶⁷ Christopher Peterson, "The Future of Optimism", *American Psychologist* 55/1 (2000), 44-49.

¹⁶⁸ Peterson, "The Future of Optimism", 45.

¹⁶⁹ Terry Eagleton, *İyimser Olmayan Umut*, çev., Emine Ayhan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), 84.

¹⁷⁰ Shane J. Lopez (ed.), *The Encyclopedia of Positive Psychology*, (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2011), 656-658.

olduklarına dair bulgulara ulaşılmıştır.¹⁷¹ ABD ve Kuveyt'ten katılımcılar ile gerçekleştirilmiş olan çalışmada ise benzer olarak dindarlık, iyimserlik, ruh sağlığı ve fiziksel sağlık arasında iki ülke örneklemini içinde geçerli sayılan anlamlı ilişki ve etkileşimler tespit edilmiştir.¹⁷²

Pozitif yönlü sağlık göstergesi olarak çalışmaya dahil edilmiş olan diğer bir kavram olarak bilinen mutluluk ise, son dönemlerde ön plana çıkan araştırma konuları arasında yer almaktadır. Mutluluk, bilhassa 1980'li yıllardan itibaren iyi oluş ile ilgili gerçekleştirilmiş olan çalışma ve araştırmalarda meydana gelen artış ile beraber iyilik hali, esenlik ve iyi olma şeklinde ele alınmış, ilgili kapsamda iyi oluş ölçeklerinden yüksek puanlar almış olan insanlar da göreceli olarak daha mutlu insan addedilmiştir. Diener ve Myers, öznel açıdan iyi oluş olarak kavramsallaştırmış olduğu mutluluk kavramının bileşenlerini yüksek hayat memnuniyeti, seyret olumsuz duygulanım ve sık olumlu duygulanım olarak belirlemişlerdir.¹⁷³ Bahsedilen yaklaşım, esasen mutluluk kavramını bir bakımdan özetler niteliğe sahiptir. “*Gerçek Mutluluk*” adlı kitabın yazarı olarak bilinen Seligman'a göreyse mutluluk, üç zaman dilimi ile de yakından ilişkilidir: geleceğe ilişkin ümitvar olma, şimdiki zamanın değerini bilme ve geçmiş yaşama yönelik duyulan tatmin. Tam ve dolu bir hayat, yaşamda amaç ve anlam yolu üstünde bu faktörler üstüne bina edilmektedir.¹⁷⁴

Mutluluk halinin müstakil bir şekilde ele alınmış olduğu çalışma ve araştırmaların yanında, öznel ya da psikolojik açıdan iyi oluş hali göstergeleri gibi mutluluk halinde de olumlu duygular ve memnuniyet ön planda olduğu için, mutluluk halinin çoğunlukla iyi oluş ile beraber veya onun yerine kullanılmakta olduğu daha öncesinde de bahsedilmiştir. Bahsedilen durumun ampirik çalışma ve araştırmalara da yansımış olduğu söylenebilmektedir. Literatür incelendiği zaman, diğer olumlu durum ve duygulardaki gibi mutluluk halinin de maneviyat ve dindarlık ile pozitif yönlü ilişkiler gösterecek olduğu düşüncesi hakimdir.¹⁷⁵ Bahsedilen durum, ilgili alanlara yönelik gerçekleştirilmiş

¹⁷¹ Jacqueline S. Mattis vd., "Religiosity, Optimism, and Pessimism Among African Americans" *Journal of Black Psychology* 30/2 (2004), 197.

¹⁷² Ahmed Abdel-Khalek-David Lester, "Religiosity, Health, and Psychopathology In Two Cultures: Kuwait and USA." *Mental Health, Religion and Culture* 10/5 (2007), 545.

¹⁷³ David G. Myers-Ed Diener, "Who is Happy?", *Psychological Science* 6/1 (1995), 11.

¹⁷⁴ Lopez, *The Encyclopedia of Positive Psychology*, 658.

¹⁷⁵ Sevede Düzgüner, *Maneviyat Algısı ve Diğerkâmlıkla İlişkisi: Kan Bağışı Örneğinde Türkiye ve Amerika Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 56.

olan çoğu araştırma ve çalışmada test edilmiştir. Örnek olarak 2010 yılına kadar gerçekleştirilmiş olan üç yüz yirmi altı nicel çalışmayı incelemiş olan Koenig, bahsedilen araştırmaların yüzde sekseninde maneviyat ve dindarlıkla iyi olma arasında kuvvetli ve anlamlı ilişkilerin olduğunu tespit etmiştir.¹⁷⁶

“*Dünya Değerler Araştırması*”na ait olan Türkiye verileri ile gerçekleştirilmiş olan bir araştırmada, dindar kişilerin, dindar olmayan kişilere nazaran daha mutlu oldukları belirtilmiştir. Çeşitli çalışma ve araştırmalarda da buna benzer olarak dinin mutlu olmayı pozitif olarak etkilediğine ilişkin bulgulara ulaşılmıştır.¹⁷⁷

Sonuç olarak, insanların davranış, fikir ve duyguları üzerindeki dolaylı ve doğrudan etkiler ile de beraber düşünüldüğü zaman dinin, insanlarda geleceğe ilişkin pozitif yönlü beklenti ve istekler içinde olmalarına ve onların genel tatmin ve esenlik duygularına katkı sağladığı söylenebilmektedir. Diğer taraftan dinlerin hem belli olaylar nezdinde hem de yaşamın bütününde sahip oldukları cevap veya açıklama gücü sayesinde insanların ruh sağlıklarının dayanıklı ve güçlü olmasına fırsat sağlamaktadır. Bunun haricinde bahsedilen yönleri ile insanları, stres ve kaygıya yol açabilecek olan anlamsızlık ve belirsizlik durumları karşısında da koruyabilmektedir. İnsanın ruh sağlığı üstünde etki sahibi olan unsurlar, doğal olarak fiziksel sağlıkta da dinin olumlu katkıları olduğunu çağrıştırmaktadır.

2.3. İlgili Araştırmalar

Erdoğan tarafınca gerçekleştirilmiş olan bir araştırmada, dışsal ya da içsel dini eğilimi olan kişilerle psikolojik dayanıklılık arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkinin bulunup bulunmadığını tespit etmeyi amaçlamıştır. Yapılan bu çalışmanın örneklemini çeşitli üniversitelerin ilahiyat ve eğitim fakültelerinde okumakta olan toplamda altı yüz yirmi bir öğrenci meydana getirmektedir. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular, içsel dini yönelimi olan bireylerin psikolojik dayanıklılık düzeylerinin yüksek olduğunu,

¹⁷⁶ Harold G. Koenig, "Religion, Spirituality, and Health: The Research and Clinical Implications." *International Scholarly Research Notices 2012* (2012), 4.

¹⁷⁷ Asiye Acaboğa, *Din-Mutluluk İlişkisi* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 56.

dolayısı ile içsel dini eğilimle psikolojik dayanıklılık arasında karşılıklı olumlu bir ilişkinin olduğunu göstermiştir.¹⁷⁸

Batan tarafınca gerçekleştirilmiş olan bir araştırmada, dini başa çıkmaya ilişkin davranış ve tutumlarla psikolojik dayanıklılık ve yaşam memnuniyeti arasında bulunan karşılıklı etkileşim ve ilişkiyi incelenmiştir. Araştırmada bilhassa dinin yaşam memnuniyeti ve psikolojik dayanıklılık arasında bulunan etkileşime ne şekilde ve nasıl katkıda bulunduğunu tespit etmek amaçlanmıştır. Yaşları on sekiz ila elli dokuz arasında değişiklik gösteren toplamda beş yüz on iki kişilik bir örneklem grubunda gerçekleştirilmiş olan bu araştırmada, yaşanmakta olan olumsuzluk durumlarına karşı insanların pozitif yönlü dini başa çıkma eğilimlerinden yararlanmaları, onları psikolojik açıdan daha dayanıklı bir hale getirdiği ve bu durumun da yaşam memnuniyetini artırdığı tespit edilmiştir.¹⁷⁹

Uysal vd. tarafınca yapılmış olan ve örneklem grubunu on yedi ile altmış altı yaş aralığında değişiklik gösteren toplamda üç yüz on dört insanın meydana getirdiği bu araştırmada, dini başa çıkmayla psikolojik dayanıklılık, yaşam memnuniyeti ve umut arasında bulunan etkileşim ve ilişki incelenmiştir. Gerçekleştirilen bu araştırmada, pozitif yönlü dini başa çıkmada cinsiyet faktörünün kadınların lehine anlamlı bir fark ortaya sunduğu, eğitim seviyesi ve yaş artış gösterdikçe başvurulmakta olan dini başa çıkma eylemlerinin azaldığı tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara aracılığıyla, psikolojik dayanıklılık, umut seviyesi ve yaşam memnuniyetinin pozitif yönlü dini başa çıkmayla olumlu anlamı bir ilişkisinin bulunduğu, negatif yönlü dini başa çıkmayla ise olumsuz anlamlı bir ilişkisinin bulunduğu gözlemlenmiştir.¹⁸⁰

Dy-Liacco vd., gerçekleştirmiş oldukları bir araştırmada, batılı olmayan bir kültürde batılı maneviyat ve dindarlık yapılarının geçerliliğini değerlendirmişlerdir. Araştırmada İnanç Olgunluk Ölçeği, Dindarlık Endeksi ve Beş Faktörlü Kişilik Modelinin ölçüleri, yaşamdaki amaç, özgecilik, kendini gerçekleştirme, öznel iyi oluş, bireycilik-kolektivizm ve materyalizm ölçekleri, 654 Filipinli vatandaşa uygulanmıştır.

¹⁷⁸ Emine Erdoğan, *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 154.

¹⁷⁹ Sabriye Nazlı Batan, *Yetişkinlerde Psikolojik Dayanıklılık ve Dini Başa Çıkmanın Yaşam Doyumuna Etkileri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 136.

¹⁸⁰ Veysel Uysal vd., "Dini Başa Çıkma İle Umut, Hayat Memnuniyeti Ve Psikolojik Sağlık Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Araştırma", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/52 (2017), 139.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, Filipin örneğinde İnanç Olgunluk Ölçeği ve Dindarlık Endeksinin güvenilir ve geçerli olduğunu göstermiştir. Ayrıca, maneviyat, dindarlık ve psikolojik gelişme (SEM A, B, C ve D) arasındaki potansiyel nedensel ilişkilerin birbiriyle rekabet eden dört yapısal denklem modeli arasında, B ve D Modelleri ki kare testi ile tam uyum göstermiştir. Maneviyatı dindarlığın ve psikolojik gelişmenin altında yatan yordayıcı olarak belirleyen SEM D, verilere hem dindarlığın hem de maneviyatın yordayıcısı olarak psikolojik gelişmeyi belirleyen SEM B'den daha cimri bir şekilde uymuştur. Son olarak, İnanç Olgunluk Ölçeği ve Dindarlık Endeksi, insan işleyişinin göze çarpan kriterlerindeki önemli ek varyansı açıklarken Beş Faktörlü Kişilik Modeline göre artan geçerlilik göstermiştir. Araştırma sonunda maneviyat ve dindarlığın farklı dini ve psikolojik kültürler arasında genelleştirilebilirliği ile ilgili çıkarımlar ve sınırlamalar tartışılmıştır.¹⁸¹

Rusu ve Turliuc gerçekleştirmiş oldukları bu araştırmada, psikolojik araştırmalarda farklı dindarlık yaklaşımlarını analiz etmektedirler. Dindarlık kavramını, psikoloji alanında dindarlık ile maneviyat arasındaki ayrımı, dindarlık boyutlarını ve dindarlığın ölçülmesinde dikkat edilmesi gereken temel konuları açıklamayı amaçlamaktadırlar. Dindarlık boyutlarının analizinde, dindarlığın iki düzeyde tezahür ettiğini savunan hiyerarşik dindarlık örgütü modeline atıfta bulunmaktadırlar: dini özellikler üzerindeki bireyler arası farklılıkları yansıtan eğilim düzeyi ve operasyonel düzey. Dindarlık ölçümü ile ilgili olarak, ölçülen boyutların kavramsal netliğini, dindarlık ölçüm araçlarının psikometrik yönlerini, örnek temsil edilebilirliğini ve dindarlığı ölçen araçların kültürel duyarlılığını analiz etmişlerdir. Araştırma boyunca dindarlık boyutlarının kişisel ve aile ruh sağlığı üzerindeki etkileri üzerine yapılan bazı araştırmaların sonuçlarını sunmaktadırlar.¹⁸²

Jensen, gerçekleştirmiş olduğu bu çalışmada, kültürel açıdan farklı ergenler arasında dindarlık, maneviyat ve laikliğin gelişimini inceleyerek kültürel gelişimsel bir yaklaşım benimsemektedir. Başlangıçta, insanların psikolojik yaşamlarına ilişkin geçerli çalışmanın neden kültürü dikkate almayı gerektirdiğine ve teori ile metodoloji için temel

¹⁸¹ Gabriel S. Dy-Liacco vd., "Spirituality and Religiosity As Cross-Cultural Aspects of Human Experience." *Psychology of Religion and Spirituality* 1/1 (2009), 35.

¹⁸² Petruța-Paraschiva vd., "Ways of Approaching Religiosity In Psychological Research." *Journal of International Social Research* 4/18 (2011).

çıkarımlara ilişkin bir açıklama yapılmaktadır. Tanrı kavramları, öteki dünya inançları, ahlaki akıl yürütmede bir İlahiyat Etiğinin gelişimi, maneviyat ve laiklikteki son artışlar ve küreselleşmenin dünya görüşleri ve dini temelli ergenlik ritüelleri üzerindeki etkisi üzerine çalışmalar da dahil olmak üzere ergen dindarlığı, maneviyat ve laiklik üzerine araştırmalar anlatılmaktadır. Araştırma ergenlere odaklanırken, çocuklarla ve gelişmekte olan yetişkinlerle ilgili araştırmaları da içermektedir. Araştırma sonucunda ise, dinin ergenler üzerindeki etkilerinin kültüre ve küreselleşmeye ne ölçüde bağımlı olduğunu ele alma çağrısı da dahil olmak üzere gelecekteki somut araştırma yönleri önerilmiştir.¹⁸³

Leondari ve Gialamas'ın gerçekleştirmiş oldukları bu araştırmanın amacı, bir Rum Ortodoks Hıristiyan örneğinde dindarlık ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkiyi araştırmaktır. Önceki araştırmalar, kişisel bağıllığın, dini faaliyetlere katılımın ve dini belirginliğin farklı psikolojik iyi oluş kriterleriyle olumlu ilişkili olduğunu belgelemiştir. Yaşları 18 ile 48 arasında değişen örneklem (83 erkek ve 280 kadın) cinsiyet (%77 kadın) ve eğitim düzeyi (%95'i üniversite öğrencisi veya üniversite mezunuydu) açısından güçlü bir şekilde çarpıktır. Araştırmada dindarlık, kiliseye katılım, dua sıklığı ve inancın belirginliği olarak işlenmiştir. Ayrıca Tanrı hakkındaki inançlara atıfta bulunan tek bir madde kullanılmıştır. Depresyon, anksiyete, yalnızlık ve genel yaşam doyumu, psikolojik iyi oluşun önemli boyutlarını yansıttıkları için bağımlı değişkenler olarak seçilmiştir. Ön analizler, cinsiyetin üç dindarlık değişkeniyle (kiliseye devam, dua sıklığı, inanç belirginliği) anlamlı bir şekilde ilişkili olduğunu ve kadınların erkeklerden daha dindar olduğunu göstermiştir. Önceki araştırmalar ile tutarlı olarak, korelasyonlar kiliseye katılımın ve inancın belirginliğinin daha iyi yaşam doyumu ile ilişkili olduğu öne sürülmüştür. Hiyerarşik regresyon analizinin sonuçları, kaygı ile kişisel dua sıklığı arasında anlamlı bir pozitif ilişki olduğunu göstermiştir.¹⁸⁴

¹⁸³ Lene Arnett Jensen, "The Cultural Psychology of Religiosity, Spirituality, and Secularism In Adolescence." *Adolescent Research Review* 6/3 (2021), 277-288.

¹⁸⁴ Angeliki Leondari-Vasilios Gialamas, "Religiosity and Psychological Well-Being", *International journal of psychology* 44/4 (2009), 241-248.

SONUÇ

Tarihte tüm dönemlerin kendilerine özgü özel koşulları olması nedeniyle bunalmakta olan insanların bir çıkış yolu aramaları gibi, modern çağda yaşayan insanlar da döneme has sıkıntı ve sorunlar nedeniyle yaşadıkları psikolojik sancılardan arınmak amacıyla bir çözüm yolu aramaktadırlar. Dünyaya gelinen andan itibaren kendilerini ucu açık olmayan bir hayat macerasında bulan insanların yolu, bahsedilen arayış sırasında kaçınılmaz olarak din ile kesişmektedir.

Dinler, varoluşsal açıdan boşluğu farklı hiçbir beşeri düzenin dolduramayacak olduğu kadar doldurmakta olan ve anlamlı hale getirmeye çalışan güçlü kurumlar olarak kabul edilmektedir. Dinler, bahsedilen varoluşsal boşluğu yalnızca ölümün ardından bir yaşam vaad etme ile, cehennem ve cennet tercihleri ile, tüm zulüm ve haksızlıkların hesabının sorulacak olduğu bir hesap günü inancı ile doldurmaya çalışmakta olan uhrevi kurumlar olarak görülmemektedir. Bunlar yaşama arzusu ile dolu, ceza ve ödüle meyilli, acizlik ve zayıflıklarını ödünlemeye çalışmakta olan insanların rahatlamalarına ve bir çıkış yolu bulmalarına katkıda bulunan ilahi faktörlerin yalnızca bir yönüdür. Tüm bunların yanında, insanların dünya genelinde yaşam ile iç içeyken onları sararak sarmalayan, esaret altındayken hür hissettiren, güçlüyken zayıf, zayıfken umutlu olmayı unutturmayan, şeyde hayır ve hayırda şer aratan, eğer yükü varsa taşıyabilecek kuvveti de olduğunu bildirmekte olan farklı ilahi faktörler de bulunmaktadır. Allah ve insan arasında bulunan ilişkinin, bilinç seviyesinde ne kadar canlı tutulduğunun belirtilmesi olarak nitelendirilen söz konusu faktörler, dindarlık ile alakalı güçlü motivasyonlar olarak ifade edilmektedir.

Dindarlığı beslemekte olan kuvvetli motivasyonların olmasına rağmen, bazı durumlarda insanlar, kendilerine, içerisinde yaşadıkları toplum ve kültürlere yabancı bir hale gelmekte, “*insanlık*” denen değer önemini kaybetmektedir. Bu hususta dinler, bilhassa İslamiyet, insanları yozlaştırmakta olan ve dolayısı ile dindarlık projesinin karşısında engel olarak görmekte olan bazı olumsuz süreçler konusunda insanlara uyarılar yapmaktadır. Kur’an-ı Kerim incelendiği zaman, bahsedilen uyarıların, bireylerin niçin dindar olamadıkları, dolayısı ile kendilerini niçin gerçekleştiremedikleri sorusu üstünden gerçekleştirildiği ve Kur’an-ı Kerim’de bahsedilen durumun bireyleri dine yönlendiren motivasyonlardan daha fazla ele alınmış olduğu görülmektedir.

Gerçekleştirilen bu araştırma sonucunda, dindarlık ile insan psikolojisi arasında olumlu yönde ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada sonuç olarak gerçekleştirilen literatür taraması sonucunda elde edilen bulgulardan bazıları şu şekildedir;

- Dindarlıkla umutsuzluk arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Dindarlık seviyesi artış gösterdikçe, umutsuzluk seviyesi azalmaktadır.
- Dindarlık düzeyiyle kaygı düzeyi arasında da anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Dindarlık düzeyi artış gösterdikçe kaygı düzeyi azalmaktadır.
- Dindarlık seviyesiyle özsaygı arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Dindarlık seviyesi artış gösterdikçe özsaygı seviyesi artmaktadır.
- Dindarlık düzeyinin cinsiyet ile anlamlı bir ilişkisi bulunmaktadır. Kadınların, erkeklere nazaran daha dindar oldukları gözlemlenmiştir.
- Dindarlık düzeyinin yaş faktörüyle anlamlı bir ilişkisi olduğu gözlemlenmiştir. Yaşın ilerledikçe dindarlık düzeyinin ve dine yönelimin arttığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Abdel-Khalek, Ahmed M. - Lester, David. "Religiosity, Health, and Psychopathology In Two Cultures: Kuwait and USA". *Mental Health, Religion and Culture* 10/5 (2007), 537-550.
- Acaboğa, Asiye. *Din-Mutluluk İlişkisi*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Acar, Voltan – Nilüfer, Havva - Yıldırım, İbrahim - Ergene, Tuncay. "Bireylerin Dindarlık Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi." *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12/12 (1996), 49-50.
- Akyüz, Niyazi - Çapçioğlu, İhsan. "Din ve Toplum İlişkileri". *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Allport, Gordon W. *Birey ve Dini*. Çev. Bilal Samur. Ankara: Elis Yayınları, 2004.
- Altunsu Sönmez, Özlem. "Dindarlığın Ölçülebilirliği Üzerine Geliştirilen Dindarlık Ölçekleri". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2016).
- Angeliki, Leondari - Gialamas, Vasilios. "Religiosity and Psychological Well-Being." *International Journal of Psychology* 44/4 (2009), 241-248.
- Armaner, Neda. *Psikopatolojide Dinî Belirtiler*. Ankara: Demirbaş Yayınları, 1973.
- Aydın, Ali Rıza. "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Rolü". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1996), 211-220
- Ayten, Ali - Köse, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Ayten, Ali vd. "Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Ampirik Bir Araştırma." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012), 45-79.
- Ayten, Ali. *Empati ve Din*. İstanbul: İz Yayınları, 2013.
- Bahadır, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2006.
- Batan, Sabriye Nazlı. *Yetişkinlerde Psikolojik Dayanıklılık ve Dini Başa Çıkmanın Yaşam Doyumuna Etkileri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Bateman, Mildred M. - Jensen, Joseph S. "The Effect of Religious Background on Modes of Handling Anger." *The Journal of Social Psychology* 47/1 (1958), 133-141.
- Berktaş, Fatmagül. *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Bulut, Hasan. "Kur'an ve Sünnet Perspekti finde Dindarlık Ölçütü Olarak İtidal", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/1 (2021), 93-121.
- Cengil, Muammer. "Tasavvufî Yaşantıya Yönelmede Etkili Olan Psiko-Sosyal Nedenler", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* IV/11 (2003), 4-11.
- Clark, Walter Houston. "Ergenlik ve Gençlik Çağında Din-III". Çev. Mehmet Dağ, *Eğitim Hareketleri Dergisi* 22 (1977), 16-22.
- Cox, James L. - Aydın, Fuat. *Kutsal İfade Etmek: Din Fenomenolojisine Giriş (Teori, Metot ve Uygulama)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Dunn, Ralph F. "Personality Patterns Among Religious Personnel: A Review", *Catholic Psychological Record* 3/2 (1965), 125-137.
- Düzgüner, Sevede. *Maneviyat Algısı ve Diğerkamlıkla İlişkisi: Kan Bağıışı Örneğinde Türkiye ve Amerika Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Dy-Liacco, Gabriel S. vd. "Spirituality and Religiosity As Cross-Cultural Aspects of Human Experience." *Psychology of Religion and Spirituality* 1/1 (2009), 35-52.

- Eagleton, Terry. *İyimsiz Olmayan Umut*, Çev. Emine Ayhan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
- Ekşi, Halil. *Başaçıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Ellison, Christopher G. "Religious Involvement and Self-Perception Among Black Americans", *Social Forces* 71/4 (1993), 1027-1055.
- Erdoğan, Emine. *Tanrı Algısı, Dini Yönelim Biçimleri ve Dindarlığın Psikolojik Dayanıklılıkla İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Fromm, Erich. *Psikanaliz ve Din*, Çev. Aydın Arıtan. İstanbul: Arıtan Yayınları, 1993.
- Gartner, John - Larson, Dave B. - Allen, George D. "Religious Commitment Mental Health: A Review of the Empirical Literature." *Journal of Psychology and Theology* 19/1 (1991), 6-25.
- Gashi, Feim. "Dua ve Hayat Memnuniyeti Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Fen-Edebiyat Fakültesi Öğrencileri Örneği)." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2016), 1-29.
- Glock, Charles, Y. "Dindarlığın Boyutları Üzerine", *Din Sosyolojisi* 2 (1998).
- Göçeri, Nebahat. "Allah Vergisi Mi, Kulların Müktesebi Mi?", *Dini ve Toplumsal Boyutlarıyla Cinsiyet*. Ed. Faruk Bayraktar. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Güleç, Cengiz. *"Pozitif Ruh Sağlığı"*. Ankara: Arkadaş Yayınları, 2009.
- Günay, Tümer. "Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Gündoğdu, Mehmet - Korkmaz, Selami - Karakuş, Kenan. "Üniversite Öğrencilerinde Yaşam Yönelimi", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 22/22 (2005), 151-160.
- Gürhan, Nazife. "Toplumsal Cinsiyet ve Din", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 4 (2010), 58-80.
- Gürses, İbrahim. *Kölelik ve Özgürlük Arasında Din: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Sosyal Psikolojik Bir Araştırma*. İstanbul: Arasta Yayınları, 2001.
- Hackney, Charles H. - Sanders, Glenn S. "Religiosity and Mental Health: A Meta-Analysis of Recent Studies", *Journal For the Scientific Study of Religion* 42/1, (2003), 43-55.
- Hallahmi, Benjamin Beit - Argyle, Michael. "Dindarlığın Etkileri 1", Çev. Adem Şahin, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2000), 453-477.
- Harold, Koenig G. -Larson, David B. "Religion and Mental Health: Evidence For An Association", *International Review of Psychiatry* 13/2 (2001), 67-68.
- Hayta, Akif. "İbadetler ve Ruh Sağlığı", *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Ed. Hayati Hökelekli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Horney, Karen. *Çağımızın Nevrotik Kişiliği*, Çev. Selma Koçak. İstanbul: Doruk Yayınları, 2003.
- Horozcu, Ümit. *Din Psikolojisi Açısından William James ve Görüşleri*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Hökelekli, Hayati - Çayır, Celal. "Gençlerin Din Değiştirip Hristiyan Olmasında Etkili Olan Psiko-sosyal Etkenler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (2006), 23-46.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.

- Jensen, Lene Arnett. "The Cultural Psychology of Religiosity, Spirituality, and Secularism In Adolescence." *Adolescent Research Review* 6/3 (2021), 277-288.
- Jones, James W. "Religion, Health and the Psychology of Religion: How the Reaserch on Religion and Health Helps Us Understand Religion", *Journal of Religion and Health* 43/4 (2004), 317-328.
- Karaca, Faruk. "Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerine", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 6/16 (2003), 75-85.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2017.
- Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Karaca, Faruk. *Yabancılaşma ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınevi, 2014.
- Kayıklık, Hasan. "Bireysel Dindarlığın Boyutları ve İnanç-Davranış Etkileşi mi", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 491-499.
- Kayıklık, Hasan. "Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları", *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/13 (2002), 38-39.
- Kayıklık, Hasan. *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine*. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Kıymter, Nurten. *Benlik Saygısı ve Dindarlık İlişkisi*. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Koç, Mustafa. "Demografik Özellikler ile Dindarlık Arasındaki İlişki: Yetişkinler Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 217-248.
- Koenig, Harold G. "Religion, Spirituality, and Health: The Research and Clinical Implications." *International Scholarly Research Notices* (2012), 1-33.
- Korkmaz, Sezai. "Din Psikolojisinde Değerler ve Erol Güngör'ün Değerler Hakkındaki Görüşleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2014), 177-199.
- Köylü, Mustafa. "Dinin Ruh ve Beden Sağlığı Üzerindeki Etkisi". Ed. Nurullah Altaş, Mustafa Köylü. *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2012.
- Kurt, Abdurrahman. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2 (2009), 1-26.
- Lopez, Shane J. (ed.). *The Encyclopedia of Positive Psychology*, New Jersey: John Wiley & Sons, 2011.
- Mattis, Jacqueline S. vd. "Religiosity, Optimism, and Pessimism Among African Americans." *Journal of Black Psychology* 30/2 (2004), 187-207.
- Mehraby, Nooria. "Psychotherapy With Islamic Clients Facing Loss and Grief", *Psychotherapy in Australia*, 9/2, (2003).
- Myers, David G. - Diener, Ed. "Who is Happy?." *Psychological Science* 6/1 (1995), 10-19.
- Neeleman, Jan - Lewis, Glyn. "Religious Identity and Comfort Beliefs In Three Groups of Psychiatric Patients and A Group of Medical Controls." *International Journal of Social Psychiatry* 40/2 (1994), 124-134.
- Onay, Ahmet. "Hac Yapan Kişilerin Hacdan Sonraki Dini Tutumları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2006), 1-23.
- Onay, Ahmet. *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.
- Özcan, Köknel. *Kaygıdan Mutluluğa Kişilik*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1982.
- Pargament, Kenneth I. "Acı ve Tatlı: Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme." *Tcm. Ali Ulvi Mehmedoğlu. ÇÜİFD* 5/1 (2005), 279-313.

- Peterson, Christopher. "The Future of Optimism", *American Psychologist* 55/1 (2000), 44-49.
- Religion, Jones. "Health and the Psychology of Religion: How the Research on Religion and Health Helps Us Understand Religion". *Journal of Religion and Health* 43 (2004), 317-328.
- Rusu, Petruța-Paraschiva - Turliuc, Maria-Nicoleta. "Ways of Approaching Religiosity In Psychological Research." *Journal of International Social Research* 4/18 (2011), 352-362.
- Sarıcı Bulut, Safiye. "Gazi Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Değer Yönelimleri." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 1/3 (2012), 216-238.
- Sayar, Kemal. *Ruh Hali: Bireysel Mutluluk, Sosyal Mutluluk*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2006.
- Schaeffer, John D. "Creation of the Sacred: Tracks of Biology In Early Religions." *New Vico Studies* 15 (1997), 76-79.
- Selçuk, Ziya. *Gelişim ve Öğrenme*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004.
- Sherkat, Darren E. - Reed, Mark D. "The Effects of Religion and Social Support on Self-Esteem and Depression Among the Suddenly Bereaved." *Social Indicators Research* 26 (1992), 259-275.
- Şahin, Adem. "Din Kaynaklı Stres Üzerine Bir Araştırma", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2006), 148-180.
- Tarhan, Nevzat. *Mutluluk Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2003.
- Taş, Kemalettin. "Dindarlığa Etki Eden Faktörler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2004), 63-83.
- Taubes, Tanaquil. "Healthy Avenues of the Mind': Psychological Theory Building and the Influence of Religion During the Era of Moral Treatment", *American Journal of Psychiatry* 155/8 (1998), 1001-1008.
- Toker, İhsan. "Dinler Ataerkil Yapılar mıdır?", *Eskiye Dergisi* 42, (2009), 15-21.
- Tolstoy, Lev Nikolayeviç *Din Nedir*. Çev. Murat Çiftkaya. İstanbul: Furkan Yayınları, 1995.
- Tuksal, Hidayet Şefkatli. *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*. Ankara: Kitabiyat, 2006.
- Turan, Yahya. "Yalnızlıkla Başa Çıkma: Yalnızlık, Dini Başa Çıkma, Dindarlık, Hayat Memnuniyeti ve Sosyal Medya Kullanımı." *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018), 395-434.
- Uysal, Veysel vd. "Dinî Başa Çıkma ile Umut, Hayat Memnuniyeti ve Psikolojik Sağlık Arasındaki Etkileşim Üzerine Bir Araştırma." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (2017), 139-160.
- Ünver, Günay. *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1999.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Yaparel, Recep. "Dinin Tarifi Mümkün Mü?", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1987), 403-417.
- Yaparel, Recep. *Yirmi - Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dinî Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1987.

- Yapıcı, Asım - Kayıklık, Hasan. “Ruh Sağlığı Bağlamında Dindarlığın Öz Saygı ve Kaygı ile İlişkisi: Çukurova Üniversitesi Örneği”, *DEM Dergisi* 3/9 (2005), 177-206.
- Yapıcı, Asım - Koçak, Ali. “Türkiye’de Ruh Sağlığı, Maneviyat ve Dindarlık: Meta Analitik Bir Değerlendirme”. *Din, Değerler ve Sağlık* (2017), 65-115.
- Yapıcı, Asım. *Toplumsal Cinsiyet Din ve Kadın*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016.
- Yaran, Cafer Sadık. “Death and Immortality in Islamic Thought”, *ODMİFD* 10, (1998), 103-124.
- Yeğin, Hüseyin İbrahim. *Üniversite Gençliğinde Vefâ Duygusu*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Yüksel, Emrullah. “Din Fenomeni”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2012).